

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО СЛАВЯНСКА ФИЛОЛОГИЯ

СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО СЛАВЯНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ
ПРИ ВАК

БОРИСЛАВ СЛАВОВ БОРИСОВ

**ОСОБЕНОСТИ НА КОДИФИЦИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ И
ЧЕШКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователната и научната степен „доктор“

Научен ръководител:

доц. д-р Маргарита Младенова

Рецензенти:

проф. дфн Диана Иванова

доц. Янко Бъчваров

Пловдив, 2009

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита от обединено научно звено, формирано от специалисти на *Катедра по славянска филология* и *Катедра по български език* във Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Дисертационният труд съдържа 268 страници и се състои от увод, три глави, заключение (общи изводи), библиография на използваната литература, списък на ексцерпираните източници.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 2009 г. от часа в зала № На блок 17 на БАН, София, ул. „Шипченски проход“ № 52.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в стая, бл. 17 на БАН, ул. „Шипченски проход“ № 52, София 1113.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД

- 1.1. Актуалност на изследването
- 1.2. Обект на изследването
- 1.3. Предмет на изследването
- 1.4. Методи на изследване
- 1.5. Принципи на изследването
- 1.6. Обхват и граници на изследването
- 1.7. Цели и задачи на изследването
- 1.8. Преглед на основната литература по темата

ПЪРВА ГЛАВА. ПОСЛАНИЯТА И ЗАДАЧИТЕ НА ЕДНА ЕПОХА. НАУЧНИ ТРАКТОВКИ ЗА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

- 1.0. Цели и задачи
 - 1.1. Семантика на понятието *възраждане*
 - 1.2. България, Чехия, Европа, или хронологически, културни и исторически паралели в рамките на XVIII и XIX в
 - 1.3. Българско възраждане
 - 1.3.1. Българското възраждане – неделима част от общоевропейските процеси
 - 1.3.2. Главни компоненти на възрожденските процеси
 - 1.3.3. Ренесансови и модерни черти на Българското възраждане във взаимодействие с други балкански народи
 - 1.3.4. Просвещенският характер на Българското възраждане
 - 1.3.5. Национализъм и Просвещение
 - 1.3.6. Модерният национализъм – същност на Възраждането
 - 1.3.7. Историческа оценка на балканските възрожденски процеси в сравнение с европейския Ренесанс
 - 1.3.8. Българско предвъзраждане
 - 1.3.9. „Закъсняло“ ли е Възраждането?
 - 1.3.10. Критика на отношението към периода
 - 1.4. Чешко национално възраждане
 - 1.4.1. Основни процеси на Чешкото възраждане
 - 1.4.2. Големите учени на Чешкото възраждане
 - 1.4.3. Исторически и културни предпоставки за Чешкото възраждане
 - 1.4.4. Чешкото национално възраждане – неделима част от общоевропейските процеси
- 2.0. Хронологически рамки и периодизация на Българското и Чешкото възраждане
 - 2.1. Дискусията около проблема за хронологическите рамки на Българското и Чешкото възраждане
 - 2.2. Хронологически рамки на Българското възраждане
 - 2.3. Хронологически рамки на Чешкото национално възраждане
- 3.0. Синкретизъм на възрожденската епоха
- 4.0. Възраждането в България и Чехия в социолингвистичен аспект

- 4.1. Социолингвистичен подход за анализиране на проблема
- 4.2. Социални функции на езика
 - 4.2.1. Отношението *език – общество* – критически анализ на дискурса
 - 4.2.2. Езикова вариативност, езиково разнообразие
 - 4.2.3. Социолингвистика на неграматичните компоненти на комуникацията
 - 4.2.4. Социолингвистика на езиковите проблеми
- 4.3. Същност на езиковото планиране
 - 4.3.1. Езиково планиране и езиков мениджмънт
 - 4.3.1.1. Обществено-политическа ситуация
 - 4.3.1.2. Българската и чешката езикова общност през Възраждането
 - 4.3.1.3. Възрожденски дефиниции на националността
 - 4.3.1.4. Сфери на езикови употреби
- 4.4. Многоезичие на възрожденската епоха

ВТОРА ГЛАВА. ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА КНИЖОВНОЕЗИКОВИТЕ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

- 1.0. Езикът – изходни точки за анализ. Цели и задачи
- 1.2. Аспекти на разглеждане на езика по Я. Хлоупек
 - 1.1.1. Отношението книжовен език – диалект
 - 1.1.2. Опозицията престижност – непрестижност
 - 1.1.3. Комплексни езикови формации и полуформации
 - 1.1.4. Устни и писмени езикови прояви
 - 1.1.5. Опозицията архаичност – прогресивност
 - 1.1.6. Език на говорещия – език на слушащия
 - 1.1.7. Типологически аспект
- 2.0. Щрихи от общата езиковедска картина на Европа през XVIII и XIX в.
 - 2.1. Книжовен език, норма, кодификация
 - 2.1.1. Книжовен език
 - 2.1.1.1. Терминът *книжовен език*
 - 2.1.1.2. Основни характеристики на книжовния език
 - 2.1.2. Езикова норма
 - 2.1.2.1. Терминът *езикова норма*
 - 2.1.2.2. Основни характеристики на езиковата норма
 - 2.1.3. Кодификация
 - 2.1.3.1. Терминът *кодификация*
 - 2.1.3.2. Кодификаторска дейност
 - 2.1.3.3. Критерии за оценка на кодифицирания език
 - 2.1.3.4. Цели и задачи на кодификацията
 - 2.1.3.5. Основни характеристики на кодификацията на книжовния език
 - 2.1.4. Пражкия лингвистичен кръжок и теорията на книжовния език
 - 2.1.4.1. Теория на книжовните езици
 - 2.1.4.2. Характеристики на книжовния език според Пражкия лингвистичен кръжок
- 3.0. Значение на кодифицирането като процес
 - 3.1. Функционален модел на процеса на кодифициране на книжовния език

- 3.1.1. Обект на кодифициране
- 3.1.2. Кодификатор
- 3.1.3. Кодификационен оператор
- 3.1.4. Езиково планиране (Езиков мениджмънт)/ Езикова политика
- 3.2. (Взаимо)отношения между елементите на кодификацията
- 3.2.1. Обект на кодифициране ↔ кодификатор
- 3.2.2. Обект на кодифициране ↔ кодификационен оператор
- 3.2.3. Обект на кодифициране ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт) /езикова политика
- 3.2.4. Кодификатор ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт)/езикова политика
- 3.2.5. Кодификатор ↔ кодификационен оператор
- 3.2.6. Кодификационен оператор ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт) /езикова политика
- 3.3. Съвременна представа за функционалния модел на кодифициране
- 3.3.1. Обект на кодифициране ↔ кодификатор
- 3.3.2. Обект на кодифициране ↔ кодификационен оператор
- 3.3.3. Обект на кодифициране ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт) /езикова политика
- 3.3.4. Кодификатор ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт) /езикова политика
- 3.3.5. Кодификатор ↔ кодификационен оператор
- 3.3.6. Кодификационен оператор ↔ езиково планиране (езиков мениджмънт) /езикова политика

ТРЕТА ГЛАВА. ОСОБЕНОСТИ НА КОДИФИЦИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

- 1.0. Пътища за формиране на книжовноезикова норма
- 1.1. Периодичният печат и ролята му в книжовноезиковите процеси
- 1.2. Художествената литература и книжовният език
- 1.3. Мисията на възрожденските граматика
- 1.3.1. Държавата и образователните практики през Възраждането
- 1.3.2. Образованието и учебникарската литература през Възраждането
- 1.3.3. Институционална основа за книжовния език
- 1.3.4. Многообразие от възрожденска граматична литература
- 1.3.4.1. Българска граматична литература през Възраждането
- 1.3.4.2. Чешка граматична литература през Възраждането
- 2.0. Многофункционалност на граматичната литература
- 2.1. Функции на възрожденските граматика
- 2.1.1. Установяване на единна книжовна норма
- 2.1.2. Духовно пробуждане
- 2.1.3. Съхранение на родовата памет
- 2.1.4. (Пре)възпитание
- 3.0. Функционален модел на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език през Възраждането
- 3.1. Възрожденски представи за книжовноезиковите процеси

3.1.1. Език – идеология, език – нация, книжовен език

3.1.2. Народен будител и/или кодификатор

3.1.3.Кодификационен оператор

3.1.3.1.Особености на граматическата литература през Възраждането

3.1.3.2. Поглед върху някои основни тенденции в развоя на граматическата мисъл през Възраждането

3.1.4. Езиково планиране/ езиков мениджмънт и езикова политика през Възраждането

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

УВОД

1.1. Актуалност на изследването

Спецификата на Възраждането като културен и исторически период предполага многостранни интерпретации на въпроси от различни сфери на културния и обществено-политическия живот, а многопластовият контекст на възрожденската действителност пък определя същността и характера на самите протичащи процеси, дали същевременно облика на този отрязък от историята. Съпоставката на Българското и Чешкото възраждане до голяма степен спомага за вглеждане в на пръв поглед доста сходни процеси. Книжовноезиковите практики при двата славянски народа, живеещи под чуждо политическо управление, стремящи се да се самоопределят национално, културно и политически, следват своя собствен естествен път на развитие, а резултатите от тази съпоставка отключват неизследвани досега области.

1.2. Обект на изследването

Обект на настоящото изследване са българският и чешкият книжовен език през Възраждането. Това е период с ключово значение за появата на модерния тип мислене, за формирането на нациите и не на последно място за полагане на основите на редица книжовноезикови тенденции и практики, довели до появата на съвременния български и чешки книжовен език.

1.3. Предмет на изследването

Предмет на изследването са особеностите на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език, като се обръща внимание на книжовноезиковите процеси, тенденции и практики като закономерности, произтичащи от възрожденския тип култура и духовност. Изследването се занимава също в исторически план и със социолингвистичния аспект на същите тези процеси и в концентриран вид се опитва да набележи познавателните задачи на научното търсене.

1.4. Методи на изследване

За постигане на главната изследователска цел и решаване на основните задачи в настоящия труд се използват няколко метода. Чрез **историко-типологичния метод** се цели да се набележат основните исторически и историографски факти, отнасящи се пряко до Българското и Чешкото възраждане, върху които се основава интерпретацията на научните факти. При него сравнението на отделните явления е ориентирано към главните особености на формирането на езиковата норма с оглед на културно-историческия контекст и на неговите черти, характеризиращи процеса като цяло. **Дескриптивно-аналитичният метод** цели да се опишат историческите, политическите и социокултурните факти, оказали влияние върху книжовноезиковите практики както в тяхната индивидуалност, така и в по-широк общославянски и донякъде общоевропейски план. **Социолингвистичният метод** се използва, за да се постигне собствена интерпретация на изследваните научни факти чрез съпоставянето на конкретните книжовноезикови процеси през Възраждането. Социолингвистичната интерпретация се осъществява чрез следните похвати: а) **съотнасяне на конкретните езикови факти** към по-общите процеси, характеризиращи епохата; б) **реконструкция** на информацията за Възраждането като културна епоха, опит да се изведе същностното за самата епоха като например: моделът на света, светоразбирането, водещите идеи и направления и т.н.; в) **осмисляне на връзката автор – текст** –

културна ситуация – реципиент с оглед на книжовноезиковите процеси и дебатите за същността на книжовния език. Методът на **диахронната съпоставка** цели да се проучат извънезиковите фактори – исторически, социални, културни, регионални, религиозни и т.н., които обуславят избора на варианти за разволя на нормата на книжовния език.

1.5. Принципи на изследването

Необходимо е да се отчете обективният характер на обстоятелствата, връзките и отношенията, които се включват в предмета на изследване. Макар и участието на познаващия да е активно, изследващият субект следва да остане в рамките на **научната обективност** при интерпретацията на фактите. **Принципът на детерминизма** предполага предметът на изследването да се разглежда в пряка зависимост от обекта на изследването, а именно отражението на възрожденските културни, икономически, политически и социални обстоятелства върху появата, развитието и установяването на особеностите в книжовноезиковата практика. **Принципът на развитието** налага обектът и предметът на изследването да се проучват не като застинали и неизменни дадености, а в тяхната динамика, от гледна точка на относителната им самостоятелност един от друг, в тяхното развитие в рамките на разглеждания период. **Принципът на историзма** държи на отчитането на конкретните исторически условия, в които протича формирането на предмета на изследването, както и развитието на обекта на изследването и разкриването на генезиса на предмета.

1.6. Обхват и граници на изследването

Изследването е ограничено по време в рамките на Българското (средата на XVIII в. – третата четвърт на XIX в.) и Чешкото възраждане (седемдесетте години на XVIII в. – петдесетте години на XIX в.), като условно се приемат темпоралните рамки на разглеждания период, въпреки че в някои отношения отделни факти излизат отвъд тези граници. Изследват се особеностите на кодифицирането на българския и на чешкия книжовен език през Възраждането в съпоставителен план и с акцент върху социолингвистичния аспект на научните факти.

1.7. Цели и задачи на изследването

Настоящото изследване цели: 1) да изведе семантиката на понятието *възраждане*, и да представи процесите през Възраждането в България и Чехия като взаимнообусловени явления и като отзвук на процесите в Европа; 2) да набележи основните проблеми, засягащи характеристиката на Българското възраждане като исторически, политически и социален период, който може да се съотнесе към културните тенденции и направления на тогавашна Европа, и същевременно да представи неговата обусловеност от глобалните общоевропейски процеси; 3) да представи основните проблеми, засягащи Чешкото възраждане в неговата конкретна национална обвързаност и специфична проблематика, и също така като елемент от глобалните общоевропейските процеси; 4) да набележи хронологическите рамки на Българското и Чешкото възраждане като един от ключовите моменти за съпоставка на отделните явления; 5) да акцентува върху синкретичния характер на самата възрожденска епоха и по този начин да подчертае необходимостта от социолингвистичния подход в изследването, който в немалка степен допринася за изясняване на фактите, отнасящи се до: социалните функции на езика, отношението *език – общество*, езиковата вариативност и разнообразие, неграматичните компоненти на комуникацията, същността

на езиковото планиране, общественно-политическата ситуация, българската и чешката езикова общност през Възраждането, възрожденските интерпретации върху националността, сферите на езиковите употреби, многоезичието на възрожденската епоха; 6) да представи изходните точки за анализ, или по-конкретно аспектите, от които може да се разглеждат езикът, които показват взаимната свързаност на процесите и явленията във възрожденска България и Чехия; 7) да набележи основните опорни пунктове за интерпретация на фактите с оглед на семантиката на понятията *език*, *норма*, *кодификация*, както и да маркира основните характеристики на книжовния език според българската и чешката езиковедска наука; 8) да обърне подробно внимание на мисията на възрожденските граматика, тогавашните образователни практики и тяхното влияние върху формирането на българския и чешкия книжовен език през Възраждането; 9) да представи функционален модел на процеса на кодифицирането на книжовния език като съвкупност от четири взаимно обусловени и влияещи си елемента – обект на кодифициране, кодификатор, кодификационен оператор, езиково планиране/езиков мениджмънт/езикова политика и да предложи интерпретация на функционалния модел на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език в наши дни; 10) да се опита да реконструира функционалния модел на кодифицирането на българския и на чешкия книжовен език през епохата на Възраждането.

I. Посланията и задачите на една епоха.

Научни трактовки за възрожденската епоха

Названието *възраждане* невинаги е интерпретирано еднозначно, затова е необходимо изясняване и уточняване на използвания терминологичен апарат, което от своя страна ще улесни възприемането на интерпретациите на разглежданите проблеми в едно такова изследване. Семантиката на глагола *възраждам* (чеш. *obrodit*) предполага процес на обновяване, пробуждане, възвръщане към живот, възникване отново. Близостта по отношение на назоваването на възрожденската епоха от българската и чешката историографска наука ни дава основание да търсим паралели между процесите в двете страни. А. Везенков в труда си *Как се мисли Българското възраждане* целенасочено обръща внимание на „кристализирането“ на чешкото понятие за възраждане (Везенков 2006:101). Първоначално се говори за „*znovuzrození*“ (ново раждане), „*probuzení*“ (пробуждане), „*vzkříšení*“ (възкресяване), но с течение на времето се възприема „*obrození*“ (възраждане) и по-точно известното и до днес наименования *České národní obrození* (Чешко национално възраждане). Както в България, така и в Чехия възрожденците са будители (*buditelé*), носители на новото, модерното мислене. Стременията към възродяване или по-скоро пробуждане на „различния“ тип възприятие и преосмисляне на света, които се превръщат в мотото на целия период, провокират вълна от общественно-културни промени. Този преломен момент настъпва и в двете страни и успява да остави своя отпечатък върху понататъшния им развой.

1.1. Българско възраждане

За Българското възраждане не може да се говори като за изолиран процес. То е исторически и културен факт и би следвало да се отчитат причинно-следствените отношения, които го пораждат. В обстойното си изследване върху тази епоха И. Шишманов конкретизира „успоредичите“ между Възраждането у нас и в Европа. И в двата случая това не е случаен скок, а явление, подготвяно постепенно в предходната епоха. Разликата идва от факта, че краят на Средновековието в България и в Европа

настъпва по различно време. В Италия то приключва още през XIV век, а в България трае почти до края на XVIII век. Като следваща прилика между България и Европа И. Шишманов посочва, че носител на ренесансови идеи е главно общественоекономически развитото общество. И у нас, и в Италия двигател на това стремление според автора се явява една крупна личност: в Италия – Петрарка, в България – Паисий. И като най-близка черта се посочва новият възглед за националното, за националния дух и във връзка с това стремежът към възвръщането на език и литература към техния първоизточник (Шишманов 1965:78-80).

Доминираща роля в аргументацията на тази глава от дисертацията изиграва определението за Българско възраждане на Н. Генчев, което се основава на тезата му за синкретизъм (или оцелостяване) на ренесансовите и просвещенските мотиви в Българското Възраждане (Генчев 1988:14). Освен това в България се промъква идеята за славянската взаимност, подплатена основно от очакването на освобождение от Русия като единствената по това време славянска империя. Тази идея възниква като следствие на национално-възродителните процеси сред славяните и се осмисля както в съчиненията на западните, така и в тези на южните славяни, появяват се концепции и модели за общ славянски език (Иванова 2008:11-12).

Възраждането по традиция днес се приема като определена, специфична епоха в българската история, свързана с процесите на обособяване на българската нация, представяни чрез изрази като *народно събуждане*, *свестяване*, *възкресение* и т. н. Думата *възраждане* влиза в употреба едва към края на периода, който тя назовава. Среща се през 40-те години на XIX в. при отделни автори и най-често изразява рефлексивния характер на самите процеси, при които група хора осъзнават себе си като особени и различни от другите, като авторитети и поставят началото на борбата за народностно (национално) признаване, т. е. Българското възраждане има съзнание за себе си (Даскалов 2002:13). Метафоричната употреба на думата *възраждане* като резултат на преход от едно състояние в друго представя историческата опозиция *преди – сега* чрез семантичната опозиция *сън – реалност*, където реалността включва в себе си процеси все от един и същ синонимен ред: освестяване, пробуждане, осъзнаване, опомняне и т.н. На *духовната пробуда*, интерпретирана в съчиненията за Българското възраждане, все пак би могло да се погледне от два аспекта: на национално самоосъзнаване и на културно (образователно) развитие, на просвета. Дисертацията последователно се позовава на различни интерпретаторски тези (на най-утвърдените учени в тази област), като предпочитанията са съобразени с една от целите на дисертационния труд – да се преодолее изолираният характер на научните изследвания и чрез интердисциплинарния подход да се обвържат фактите от различните области на знанието с цел по-голяма достоверност на изводите ни.

1.2. Чешко национално възраждане

За разлика от българската традиция в чешката научна литература се говори и пише за национално възраждане (не само възраждане), което всъщност обхваща периода от 70-те години на XVIII в. до 40-те години на XIX в. В Чехия с термина *Чешко национално възраждане* наричаме времето от седемдесетте години на XVIII в. до петдесетте години на XIX в. (Хаусер 1978:13). Според В. Мацура (Мацура 1995:6) Чешкото възраждане е съзнателен процес на предпочитане на родния език, който следва допълнително да се издигне и обработи, да заживее в чешката национална култура (преса, литература, театър). Един от стожерите на това пробуждане и самоосъзнаване задължително е езикът като маркер за идентичност, като основен белег на

една нация. Това не е просто една епоха от общественно-културното развитие на човечеството, а преломен момент в борбата за място на политическата карта на Европа. Чешкото възраждане се развива на фона на германизиращата политика на Хабсбургската монархия при Мария Терезия и Йозеф II. Подобно на ситуацията в България за самостоятелна чешка държава открито не може да става и дума. Чешките земи са владение на Хабсбургската монархия, която впоследствие се превръща в Австро-Унгарска империя. Като език на интелигенцията и образоваността се издига немският, което поставя чешкия език, съответно и словашкия, хърватския, словенския, унгарския в принижено положение. Той се изучава само в началната степен на образователната система, а на него започва да се гледа като на второстепенен език.

Чешкото възраждане, от една страна, е част от общоевропейските процеси на разрушаване на феодалните порядки, но от друга, то притежава и типично свои, възрожденски черти, които го отличават от тези процеси. Получава се известна двукомпонентност при характеризиране на основните черти на Чешкото възраждане: възраждането е съставено от чисто „възрожденски“ елементи, поставени на оста „чешко забавяне“ на процесите спрямо другите „общоевропейски“ компоненти, които априори се приемат за общовалидни. Възраждането се мисли като „обновяване“ на един напълно функциониращ културен организъм, като възродяване на прекъснатата традиция. Използват се и типологически характеристики, описващи културната еволюция на големите народи (Барок, Класицизъм, Просвещение, Романтизъм и т.н.), като типологически параметри в разволя на по-малките народи с цел по-точна периодизация. Тъкмо това „заемане“ на устойчиви модели отвън В. Мацура (един от добрите познавачи на чешката културна епоха) вижда като отклонение при прецизното и правдиво описанието на културните процеси на по-малките нации (Мацура 1995:13).

Факт е обаче, че и за Българското, и за Чешкото възраждане всички промени носят силно положителен знак, а възрожденската епоха като цяло е толкова позитивно натоварена, понеже и за двете страни предходната епоха е „черна и мрачна“, а *възраждане* всъщност означава национална и културна еманципация, разглеждана еднозначно положително. Не бива да се подминава и фактът, че постиженията на Чешкото възраждане се сочат като фактор за ускореното развитие на цялото славянство (Иванова 2008:104).

1.3. Възраждането в България и Чехия в социолингвистичен аспект

В тази част дисертацията се занимава със социолингвистичния аспект в разбирането на Българското и Чешкото възраждане. В случая със славянските езици трябва с голяма прецизност да се съпоставят външните обществени социолингвистични фактори спрямо вътрешните фактори на разволя на дадения език (Грепъл 1958:74). Езикът е отражение на действителността, а историята на езика е в една или друга степен отражение на историята на обществото. Всички обществени прояви и отношения, в това число и езиковите, са мотивирани, т.е. те са следствие от определени психологически състояния, които са целенасочени в дадени ситуации (Данеш 1968:119).

Езиковото планиране е неразделна част от езиковите проблеми. Езиковите въпроси и обществените нагласи се интерпретират основно като проблеми на граматическата компетентност, речниковия запас и графиката. Системата за езиково планиране представлява изграждане на мрежа от подсистеми, подчинени на държавата, която се оказва основен двигател за тези процеси. Споменава и понятието „интереси“, които биват реализирани само в случаите, когато тези интереси са подкрепени от на-

личието на стабилизирана власт. Обхватът на езиковите проблеми се идентифицира с „граматическата компетентност“ и многообразието на граматическите средства. Тяхната същност се вижда не само в проблемите на многообразието на езиковите варианти и техните функции, но и в по-конкретни обстоятелства като например дали един език е признат за език на държавната администрация. Тук е мястото и на въпроса за случаите на недостатъчност на лексикалния фонд или проблема с остарелите морфологически категории. За езиковото планиране проблемите всъщност се оказват разрешими, но само в случаите, когато се използва подходяща теория и съществува подкрепата на държавната власт. Процесът на езиково планиране обикновено не се приема като сложен вид процес. Това е така, понеже, евентуалните проблеми са вече назовани и остава единствено да бъдат подбрани адекватните методи за тяхното разрешаване. Използва се и въведеният от И. Неуступни термин, който до известна степен се припокрива с вече наложилите се термин *езиково планиране*. Става въпрос за т. нар. *езиков мениджмънт*, който е своего рода доразвиване на термина езиково планиране. Както той сам го нарича, това е реакция срещу недостатъците на теорията за езиковото планиране. Основните им характеристики се припокриват, но във втория случай теорията за езиковия мениджмънт цели да прецизира отделните факти и да погледне на езиковите процеси от позицията на натрупания опит в тази област. Докато при първата теория държавната власт се приема като представител на обществото, то в теорията за езиковия мениджмънт се акцентува върху факта, че езиковите проблеми би следвало да се разглеждат на различни социални нива: на ниво държава, на ниво различни организации (икономически, обществени, културни), на ниво отделни индивиди. Но тук става дума не само за отделни личности с мащабно влияние (каквото е случаят с Й. Добровски), но и за нивото на т. нар. „частен, личен“ езиков мениджмънт. По отношение на решимостта на езиковите проблеми втората теория е по-реалистична. Според нея част от проблемите нямат еднозначно решение, но от друга страна, е допустимо да се вярва, че повечето от тях могат да бъдат разрешени. Езиковият мениджмънт се разглежда като един многокомпонентен процес, който предлага възможност за микро- и макроанализ на различни социокултурни проблеми (Неуступни 2002:434).

България и Чехия през Възраждането не са самостоятелни политически единици, намират се в границите на две коренно различни в стопанско и културно отношение държавни формации: Османската империя и Хабсбургската монархия (по-късно – Австро-Унгарска империя). Липсата на национален суверенитет обаче не пречи на формирането на национална идентичност и на идеята за обособяване в самостоятелна нация. Това всъщност се оказва и водещата мотивация за предприемане на действия за противопоставяне на чуждото потисничество. Трудностите, съпътстващи процесите на официализиране на родния език, след време се оказват в основата на напрежението между идеите за създаване на книжовен стандарт, носещ по презумпция белезите на висок престиж и обработеност, и живия говорим език, в това число и неговите варианти, което доказва единствено наличието му и нуждата от него. Всяко общество формира конкретна езикова ситуация, която е базирана на специфичното взаимодействие между различни по произход езици или езикови формации. Това взаимодействие или съжителство на различни по произход езици поражда напрежение, което е част от езиковите проблеми на дадена езикова ситуация. Езиковата ситуация е плод на общественно-историческите обстоятелства и е специфична за всяка нация или народ (Виденов 1982:43).

Носителите както на чешкия, така и на българския език са принудени да съществуват в една напълно чужда, неславянска езикова среда. В България е популярно многоезичието, т.е. освен родния език се използват турският и арабският – езици на държавната власт, и гръцкият – езикът на културата. И в двата случая това са все неславянски езици, максимално отдалечени от съзнанието и на българите, и на чехите и ненатоварени с изконните сакрални функции, характеризирали преди това старобългарския език. Опитите за налагане на немския и гръцкия като езици на образоваността и интелигенцията до известна степен успяват. У нас са много примерите на гърчещи се българи, получили гръцко образование, последица от социокултурната обстановка през Възраждането. Православната традиция се оказва безсилна да даде някакъв официален статут на българския език поради масовата неграмотност на населението и недостатъчния брой свещеници (някои от които с твърде съмнителна образованост), ползващи предимно чужд език в богослужението си. Така настъпва отдалечаване от религията и като цяло език на религията става езикът на бита, понеже основният източник на религиозни норми се основава на устното предаване в рамките на традиционния колектив (Лилова 2003:25).

Във възрожденска Чехия нещата не са по-различни. Парадоксален е фактът, че бащата на славистиката, самият Й. Добровски, е бил доста скептичен по отношение на по-нататъшния развой на чешкия език и през 1809 г. пише своята основополагаща за времето си чешка граматика на немски език *Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* (Шлосар, Вечерка 1982:107). С появата на новата чешка буржоазна прослойка расте степента на употреба на чешкия език. В рамките на това новообразувано общество чешкият е езикът на всекидневната, битова комуникация, а с това постепенно се превръща в средство за борба за налагане на самото общество. Това помага на чешкия език да излезе от насилствено наложената му изолация и да започне постепенно да се усъвършенства.

Една от основните характеристики на Възраждането е формирането на нациите и идеите за национална принадлежност и самоопределение. Теоретиците на XIX в. най-често дефинират понятието *нация* чрез следните критерии: етнос, общ език, религия, територия и обща историческа памет.

Позитивното отношение към знанието е характерен белег на възрожденската епоха, който засяга и езика. На него се гледа като на пазител на културното богатство, като израз на самосъзнание и родова принадлежност. С постепенното задълбочаване на познанието за езика расте и неговата националноизграждаща функция. Напълно в духа на тази епоха той е едновременно родова памет и сериозен аргумент за защита от чуждите нападки. Митът за големия „славянски народ“ играе своята защитна роля през Възраждането. Той става особено силен аргумент в ръцете на чешките възрожденци в борбата против немското културно влияние. Постепенно значението и социокултурното влияние на израза „голям народ“ бива заменен от израза „малък народ“, но това не променя идеологическите му функции (Мацура 1995:164). Ескалацията на чешко-немската езикова конфронтация дава поле за изява на редица „пазители“ на езика под формата на т. нар. *Obrany* (Защити) като елемент на отстояване на родния език.

Историзмът е друг важен момент от главните фундаменти на националното самоопределение и същевременно съставна част от езиковите концепции през Възраждането. Съвсем закономерно с изграждането на нацията се изгражда и съзнанието за съществуването на национален език. Българският език (а такова твърдение можем да допуснем и за чешкия език) излиза от битово-разговорното си състояние през Въз-

раждането и тръгва по трудния път на себеидентификацията като общонационален език, носещ характеристиките на книжовен език.

Езиковата ситуация в социолингвистиката се определя като взаимодействие между езици и диалекти (диглосия), между различни езици (билингвизъм) и свързаната с тях проблематика. Тук основополагащи са проблемите на нормата и кодификацията и произтичащата от тях езикова политика, планиране и прогнозиране (Виденев 1982:40; срв. още Виденов 2005). Българският и чешкият език, изтласкани от сферата на „официалния“ живот преди Възраждането, започват своя труден и трънлив път на себедоказване и утвърждаване. Подобно е и положението на словашкия език, който също води борба за утвърждаване и кодифициране¹. Поставени в маргинална позиция, постепенно и двата езика са загубили значението си на езици на културната комуникация.

Епохата на Възраждането винаги е будела интереса на редица изследователи в най-различни области. А. Везенков с основание подчертава, че Възраждането си остава „най-българското време“ въпреки различните теоретични постановки (Везенков 2006:83), а самото понятие *възраждане* и атрибутът към него *възрожденски* се ползват по традиция с позитивна ценностна обаяненост (Даскалов 2002:324). С провокативния си характер възрожденският период неведнъж е бил предмет на най-обстойни проучвания, които постепенно разкриват един отдалечен във времето исторически, политически и културен пласт, обединяващ в себе си съвкупност от разнородни процеси. Все пак основен белег на славянското възраждане е именно лингвоцентризмът. Извеждането на езика на преден план се превръща в сигурен капитал за възродяването на славянската идея, която има за цел да се противопостави на всички чужди, основно неславянски влияния. Това е един вид залагане на нещо сигурно, което впоследствие се очаква да донесе необходимите дивиденди.

II. Теоретични основи при изследването на книжовноезиковите процеси през Възраждането

Езикът като начин на словесно изразяване на мисли, чувства, емоции между членовете на дадена езикова общност съпътства човешкото съществуване векове наред и неотменно е предмет на редица анализи. При подбора на езикови средства в ежедневната комуникация всеки човек се съобразява със собствената си езикова компетентност, която обикновено се основава на натрупания социален опит. Но при изследване на езиковите процеси и тенденции² изходната точка е определено филологическа, т.е. познаването на езика в неговия научен, теоретичен план позволява анализирането както на по-общи езикови явления, така и на отделни детайли. Езикът притежава една особено важна черта, която му позволява непрекъснато да еволюира – качество, коренящо се в динамичния характер на връзките между него и общността, която обслужва. От една страна, езикът се развива по своите вътрешни закони, които допускат и регулират влиянието на извънезиковите фактори, от друга страна, обществото непрестанно се променя и изисква адекватна реакция от езика. Но промяна настъпва и у носителите на съответния език, като тя засяга ценностната система, отношението към културата, историята, а също така и отношението към другите.

¹ По-подробно виж статията на И. Павлов *Многоезичието в българското и словашкото Възраждане* (Павлов 1998:90-101).

² Съпоставителен анализ на основните тенденции в кодифицирането на българския и сърбохърватския книжовен език през възрожденската епоха прави Н. Иванова, виж Иванова 1983.

1.1. Книжовен език, норма, кодификация

Един от основните термини в езиковедския понятиен апарат е терминът *книжовен език*. Посочват се някои от основните трактовки на това понятие, с цел да се представят ключовите аспекти на самия термин. Значението, което се влага в понятието „книжовен език“, най-често почива върху теоретичните постановки на Пражкия лингвистичен кръжок.

Терминът *книжовен език* води своето начало от Възраждането. Използва се от П. Р. Славейков, Хр. Ботев, М. Дринов, Ив. Момчилов, Й. Добровски и др. Възрожденците използват и други термини със същото значение: *писмен, писмовен, учен, книжен език*, а в по-ново време се използват и *литературен език, стандартен език, модерен език* и т.н. Терминът „литературен език“ е част от руския, полския, френския, английския, немския, италианския, румънския терминологичен езиковедски корпус. В чешката и словашката езиковедска традиция са наложени термините *spisovná čeština* и *spisovná slovenčina*, което също означава „книжовен език“. Употребата на всяко от тези понятия си има своята специфична мотивация в историята на конкретния книжовен език и допълва облика на разглежданата езикова формация. Определено езикът в разглеждания аспект е литературен (на него се твори литературата на един народ), писмен (основно застъпен е в писмената традиция), стандартен (изразява един условно приет нормативен стандарт), модерен (разглеждан от перспективата на опозицията архаичност, остарялост – съвременност, модерност), официален (общодържавен). Настоящото изследване се придържа към традиционно приетото у нас название *книжовен език*, тъй като то не противоречи на останалите и по отношение на семантичната пълнота на понятието най-много се доближава до неговата същност.

В научната терминология присъства и названието *национален език*, значението на което напр. Р. Русинов обобщава чрез две основни направления в интерпретацията му. Според едното това е книжовният език, създаден през епохата на формиране на нацията, а съществуващите наред с него местни говори, които са възникнали в по-стара епоха, остават извън границата на националния език. Това становище, счита Р. Русинов, е „твърде механистично и вулгаризаторско, защото привържениците му разбират опростено, механистично връзката между книжовния език и националния живот. Би следвало да се отбележи, че все пак книжовни езици съществуват и преди появата на нациите. Втората интерпретация на понятието *национален език* го тълкува като проявление на езика чрез две основни форми: местни говори, които обслужват традиционния бит на хората, и книжовен език, който притежава наддиалектен характер и обслужва по-сложните форми на обществения, икономическия и културния живот. Докато при първото схващане понятията *книжовен* и *национален език* съвпадат по съдържание, то при втория случай понятието *национален език* е по-широко от понятието *книжовен език* през националната епоха. Р. Русинов основателно смята, че реалната, правдивата езикова действителност е отразена във второто схващане (Русинов 1999:19). През Възраждането е широко застъпена интегриращата практика в книжовната дейност на почти всички писатели и книжовници и се стига до възприемане на елементи от различни диалектни системи, до приобщаване към особеностите на друг диалект. Това обединяване на разнодиалектни системи към по-единна или единна книжовна система има изцяло характер на езикова или диалектна интеграция, а не на езикова интерференция, понеже се осъществява между системи с общи генетически, типологични и социалнофункционални признаци. Разнообразието от терминологични варианти обаче не пречи на едно: да се гледа на книжовния език като на

единна езикова формация, обслужваща определено обществено формирование и притежаваща специфични характеристики и особености.

Книжовният език се характеризира с редица качества: писмено-книжна и устно-разговорна форма; кодифицирана нормативност; богатство и висока обработеност на изразните средства; многофункционалност и поливалентност; стилова разчлененост и стилистична диференцираност и вариативност; наддиалектност. Обикновено книжовният език се базира върху един или повече диалекти, използвайки вече съществуващ в тях езиков материал, като в системите му се вграждат общонародни езикови елементи, преминали през културна обработка и единно нормативно устройство. Формирането му се осъществява при подходящи исторически и културни условия върху основата на народната реч, като освен общобългарските езикови елементи (респ. общочешките) в структурата му участват и елементи с локална диалектна употреба.

Книжовният език е възможно да бъде разгледан и от друг ъгъл – от този на обществената му ангажираност и натовареност. Така можем да говорим за култови и светски книжовни езици. Първият тип обслужва религиозния култ на едно общество, той е изразител на система от нравствени понятия и отношения, а вторият обслужва всички сфери на културния и обществения живот.

За съществуването на един книжовен език от първостепенна важност е да се определят основните критерии, на чиято база елементите на книжовността да бъдат отграничени от всички останали, които влизат в категорията некнижовни, без оглед на разнородния им характер. По отношение на езика такава регулираща функция изпълнява *езиковата норма*. Езиковата норма представлява съвкупност от най-устойчивите традиционни реализации на езиковата система, утвърдени в процеса на обществена комуникация. В този смисъл тя е явление, отнасящо се до всички форми на съществуване на езика. Нормата на книжовния език е съвкупност от стабилни и унифицирани езикови средства и правила за тяхната използване, съзнателно фиксирани, култивирани от обществото и спазвани от него (Касабов, Симеонов 1999:131). Най-явната и най-обективната форма на такова одобрение се явява кодификацията.

Терминът *кодификация* представлява в най-общи линии изложение (формулировка) на съвкупност от правила, обезпечавщи редовното възпроизвеждане в речта на образцовия вариант на езика. По отношение на нормата кодификацията притежава ретроспективен характер, т.е. фиксира вече възникнали в процеса на обществена езикова практика явления. Кодификацията в граматиките, справочниците и речниците следва да бъде осъвременявана според измененията както в езика, така и в неговите изразни средства

Кодификацията по своята същност представлява уточняване, систематизиране и съгласуване на правописните и правоговорните норми в даден книжовен език (Касабов, Симеонов 1999:143). В процеса на кодификация според Ф. Данеш следва да се проследят и критериите за оценка на кодифицирания език, които не са йерархично подчинени: *нормативност, функционална адекватност, системност* (Данеш 1977:3-13). От социолингвистична гледна точка се прави обобщение, че тези три критерия са подчинени на един обединяващ, на необходимостта целият инструментариум на кодифицирания книжовен език да служи като пълноценно средство за комуникация във всички функционални области. С оглед на различните социолингвистични ситуации тази съвкупност от критерии и така посочената йерархизация е възможно да бъде променяна от страна на кодификатора под въздействието на различни социокултурни, исторически и чисто лингвистични фактори.

М. Виденов разбира кодификацията като узаконяване на елементите на нормативните системи във вид на правила, описани в граматиките и наръчниците. Българската кодификация възниква като правопис, защото първоначално книжовният език обслужва предимно писмените сфери. Кодификацията в устните сфери се разглежда и обсъжда чак след Освобождението. Кодификацията изисква перспективност, която всъщност е разгърната в езиковото планиране, а задължителният ѝ характер предполага изучаване и създаване на трайни знания и умения (Виденов 1986:21-27).

Най-общо казано кодификацията е описание на нормата, което има претенцията на законодателен акт. В основата на този акт е заложена идеята за правилност и погрешност, за общозадължителност (Русинов, Георгиев 2000:172).

1.2. Пражкия лингвистичен кръжок и теорията на книжовните езици

Безспорна е ролята на Пражкия лингвистичен кръжок по отношение на теорията на книжовните езици. Самото явление Пражки лингвистичен кръжок (нататък само ПЛК) променя съществено разволя на езиковедската наука. В основата му стоят имената на изтъкнати учени като В. Матезиус, Б. Хавранек, Р. Якобсон, Б. Трънка, Я. Мукаржовски, Н. С. Трубецкой. Едно от научните направления, които ПЛК създава и развива, е теорията на книжовните езици, разработена основно от Б. Хавранек (Хавранек 1969:7-17).

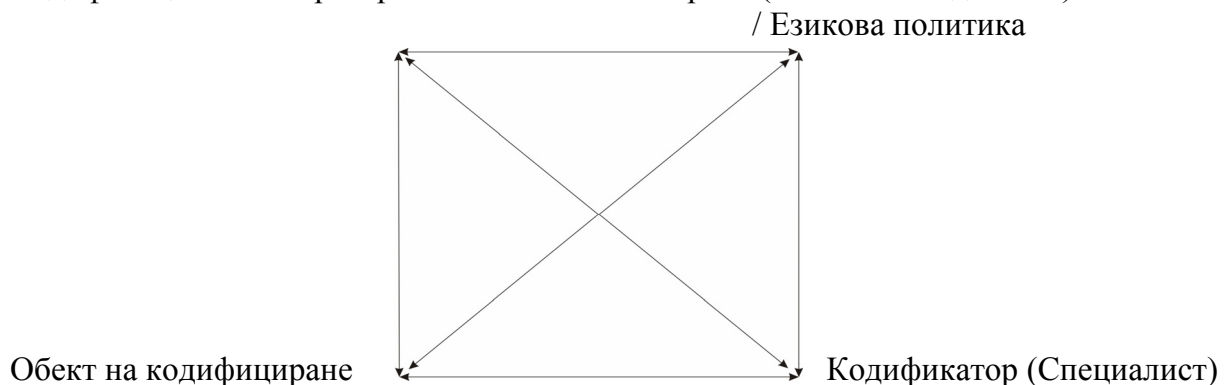
С цел книжовният език да се анализира пълноценно в процеса на научното изследване специфичната научна ситуация през Възраждането налага промяна на основните методически принципи на самото проучване. От една страна, следва да се поставят въпроси за функционалната страна на езика, а от друга, предмет на езиковедското проучване не бива да е само разволя на езика, но и неговото състояние в дихотомията на синхронния и диахронния поглед към езика с превес на синхронния елемент в това проучване. Въпросите, засягащи функционалната страна, са от типа на тези, какви са задачите на езика изобщо и съответно в конкретните езикови прояви; с каква цел и респективно в какви ситуации използваме книжовния език. Като цяло теорията на книжовния език се базира на становището, че книжовният език е специфична форма на националния език. Една от спецификите на книжовния език е неговата „автономност“ по отношение на останалите езикови формации. Като характеристики на книжовния език се посочват следните: *богато функционално разнообразие, съзнателност и задължителност по отношение на нормата, национална репрезентативна функция, писмен вариант*, който е иманентен знак на книжовния език, *устна форма* с културна роля. Първите две характеристики са по-скоро количествени, отколкото качествени особености на книжовния език, макар да са на границата между количествената и качествената обусловеност. Но този факт не омаловажава основополагащото им значение за книжовния език. Репрезентативната функция се търси в способността книжовният език да служи като пълноценно средство за комуникация в културния и обществения живот, т.е. на помощ идва още един термин от социолингвистичен характер – *престижен език*. Това е и езикът на литературата, чиято цел е постигането на максимална изразителност в рамките на художествената литература. Писмената форма е задължителна при установяването на книжовния език. Чешкото название за книжовен език *spisovný jazyk* всъщност е превод на немския термин *Schriftsprache*. Но този факт не изключва устния вариант на книжовния език, който се отличава със собствен набор от езикови средства. Ако се погледне към историята на книжовния език, става ясно, че и устната форма притежава собствена културна роля. Важна страна от писмения вариант на книжовния език са и неговите

графични особености. Б. Хавранек е на мнение, че не бива дефиницията и обликът на съвременния книжовен език да се прилагат директно спрямо някой минал период. Трябва да се вземат предвид всички исторически, културни, обществени фактори, имащи отношение към езика. Изобщо функцията на книжовния език в миналото е била различна от съвременната, ролята на писмения и на устния вариант се е различавала; сферата на употребата им обикновено е една сложна променлива. Погледнато от позицията на неговата обществена роля и от позицията на носителите му и ако се приеме неговата ограниченост по отношение на употребата му в миналото, но не от позицията на адресатите му, се установява, че международните езици съвсем спойно изпълняват книжовни функции, т.е. гръцкият, латинският и т.н. езици са книжовните езици на Средновековието. Това налага разглеждането на книжовния език изобщо през призмата на характеристики като *международност* (по отношение на функционалните аспекти) и *националност* (превес на домашните елементи); *степен на точност и съвършенство в изразяването на нови понятия* и *стремеж за съхраняване на традицията*, с цел постигане на стабилност; *рационалност* и *емоционалност* в езика, виждана като противоположна на желанието за постигане на интернационалност, за изпълняване на новите изисквания към езика и субективния, предимно емоционален, момент да се съхрани традицията. Стремежът на книжовния език е винаги да запази относително равновесие между всички тези характеристики.

1.3. Функционален модел на процеса на кодифициране на книжовния език

В духа на Пражката школа, която приема термина *функция* като *задача*, а не *зависимост*, основно е твърдението, че най-важната черта на езиковата система е нейното функционално предназначение, т.е. практическото използване на езика (Виденев 2003:61). В този ред на мисли схематично се представя кодификаторската дейност като съвкупност от четири елемента, които изпълняват свои основни задачи и са в различни отношения помежду си в зависимост от определени културно-исторически предпоставки. Представеният в тази глава модел е опитът за интерпретация на проблематиката на книжовните езици и тяхната кодификация с оглед на социолингвистичната страна на фактите. Така представен, кодификаторският процес е своего рода механизъм, чиито елементи биха могли да се обобщят по следния начин: език, който се кодифицира (основа, обект); човек (респ. колектив), който извършва кодифицирането (кодификатор); средство, чрез което се осъществява кодифицирането (кодификационен оператор) и езиково планиране (езиков мениджмънт)/езикова политика.

Схематично кодификаторският процес би могъл да се представи по следния начин:

Фундамент на кодификаторския процес в лингвистиката естествено е езикът – обектът на кодифициране. Без реално съществуваща основа, която да се систематизира и обобщи в правила, няма как да се извърши кодификацията.

След като определено научно познание се налага да бъде систематизирано и класифицирано според нормите на една кодификаторска дейност и е наличен деятел или вършител на тази дейност, който отговаря на съответните изисквания, то реализирането на самия кодификаторски акт трябва да се осъществи с помощта на такова средство, чрез което систематично да бъдат изложени всички законови положения. Това най-често са законите, кодексите, а по отношение на езика такава роля изпълняват речниците, граматиките и т.н. Важно условие в случая е вече систематизираната и класифицирана информация да бъде изложена по подходящ начин, който да предполага лесното ѝ и последователно налагане, като се цели по-висока ефективност и общовалидност.

Не е достатъчно обаче само да се извърши процесът на кодифициране. Ако той предполага общовалидност на нормите в него, то тези норми, освен че ще бъдат изложени по определен начин и ще придобият популярност с помощта на определено средство за кодифициране, те трябва да получат и статут на задължителност. И понеже кодификаторският процес е продукт на задълбочена работа на ограничен кръг хора, логично е да се допусне, че този труд няма да бъде оценен и приет еднакво от останалите членове на обществото. За целта е необходима намесата на по-висша институция, която да възплъщава в себе си едновременно власт, уважение и съответни механизми, чрез които вече готовият продукт да се наложи цялостно като общовалиден стандарт.

Езиковото планиране се осъществява най-често от институции на националната държава, но също така и от различни граждански структури след публичен дебат в медиите. Целта е постигане на официален статут за съответния книжовен език, който като официален има представително-легализиращи функции и символизира националния суверенитет и идентичност. Езиковата политика на една страна произтича от един основен тезис: в една държава следва да има един официален език, който да интегрира и консолидира нацията. Езиковата политика придобива особено значение, когато държавата е многонационална. В езиковата политика не бива да се търси някаква вътрешна последователност, тя е следствие на държавната политика. Езиковото планиране е пряко следствие на езиковата политика, а всяка държава се стреми към определен бъдещ модел на езиковата си ситуация. Основният лост на езиковата политика и произтичащата от нея планова дейност е училището. То е фактор, който ограмотява и социализира бъдещите граждани на страната в интерес на цялото общество (Виденов 2000:287-291).

Неоспорим факт е, че всички тези елементи се намират в състояние на (взаимо)отношения помежду си, които невинаги са двупосочни. Сами по себе си те изразяват различните етапи на кодифициране и резултатът е правопрпорционален на интензитета и/или отклоненията от очаквания краен продукт. При положение че връзките между всички елементи поотделно са двупосочни, вече може да се говори за цялостна или пълна кодификация с оглед на мащабната ѝ реализация, а ако има случаи на еднопосочни връзки или дори липса на такива, можем да говорим за частична, непълна кодификация. От казаното дотук следва да се обособят шест типа (взаимо)отношения:

- обект на кодифициране ↔ кодификатор;
- обект на кодифициране ↔ кодификационен оператор;

- обект на кодифициране ↔ езиково планиране/езикова политика;
- кодификатор ↔ езиково планиране/езикова политика;
- кодификатор ↔ кодификационен оператор;
- кодификационен оператор ↔ езиково планиране/езикова политика.

III. Особенности на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език през възрожденската епоха

1.1. Мисията на възрожденските граматики

През Възраждането все още липсва единна и цялостна система за образование. Така например българските училища си остават извън държавния надзор в Османската империя. Османската система, въпреки че има развита собствена образователна мрежа от училища, не се и опитва да „дивилизова“ покорените християни според нормите на господстващата ислямска култура.

Грамотността характеризира само една ограничена част от тогавашното общество, предимно представителите на духовенството. Друг фактор, който има отношение към ниската грамотност, е липсата на вертикална (пирамидална) структура на образователната система. Налице е не пирамида, а мрежа от образователни институции (Лилова 2003:91-99). Икономическите, социалните и политическите промени в Чехия и България съответно през XVIII и XIX в. предизвикват появата на светското училище – институция, натоварена с две основни задачи. Първата от тях е даването на образование, оgramотвяването в съответната степен, а другата е възпитанието на личността в родолюбие, при което любовта към родния език и неговото познаване прерастат в любов и преданост към родината, стига само обучението да се води на роден език. Това е времето на формиране на национално самосъзнание и при него понятията *родина*, *народ*, *нация*, *национален език* са в процес на изясняване. Възрожденското родолюбие се приема и като вид всенародно възпитание, а необходимостта от възпитание на обществото като цяло се изразява в появата на светското училище. Особено голямо внимание се отделя на възпитанието и това е наследство, или може би по-скоро паралел с просвещенската епоха, чиито представители твърдо са вярвали в силата на образованието (Кутнар 2003:90).

Осъществяването и популяризирането на тези идеи е възможно чрез увеличаването на броя на грамотните хора, на интелигенцията, а основен белег за идентифициране на интелигенцията е образованието. Понятието *интелигенция* навлиза в българското културно пространство през 30-40-те години на XIX в. Интелигент е всеки образован човек, преминал през определена училищна школовка и споделящ определени просвещенски възгледи (Генчев 1991:19). Още от епохата на Възраждането започва да се налага схващането, че веднъж придобито, образованието гарантира сигурност за преживяване без лишения и за социално проникване в онези среди, които доминират в обществото. То осигурява автоматичното преминаване от една социална група в друга. В такъв смисъл ролята му е повече регулираща (пак там, 137). Формира се и същевременно се осъзнава максимата, че образованието е инвестиция в бъдещето. Прагматизмът в тази насока се налага и от още един фактор – необходимостта сметките да се водят на роден език. Чуждият език е вече неудобен и тези чисто практически съображения започват да формират осезателната нужда от изучаване именно на родния език.

Процесът на получаване на образование принципно има две страни: обучаващ и обучаван. Учениците са получавали различна в качествено и количествено отношение

ние информация. С появата на светското училище се появява все по-нарастваща нужда от учебници, които да обслужват новия вид образование. Липсата на механизми за централизиран контрол позволява внос на образователни практики от различни страни, а наред с това и производство и разпространение на голям брой учебници с разнородно съдържание. Най-честите им разпространители са самите учители³, които с всяко преместване пренасят своя индивидуален набор от учебни помагала, а тази мобилност означава и мобилност на образователните практики.

Ситуацията в тогавашна Чехия е малко по-различна. На 12 юли 1784 г. с държавен декрет немският се въвежда като официален език във всички университети на територията на монархията, а латинският е вече изтласкан от тази сфера. С това чешкият език остава на по-заден план, той всъщност си остава непопулярен и по този начин става и маргинален език. Възраждането и в Чехия има основно националноосвободителен характер и поради тази причина възрожденците се обръщат към идеята на Колар за славянската взаимност, от която се стремят да почерпят сили за собственото си национално съзнание. Културата се превръща в значим атрибут за национално самоопределение и в това не на последно място стои основният ѝ компонент, т.е. книжовният език (Гладроу 1996:10). Преводите са един от основните елементи при обогатяването на информационната среда през Възраждането. Превеждането обаче невинаги е само предаване на информацията от един език на друг. Много често се оказва, че преводачите адаптират преводите си, като привнасят и собствената си позиция в текста. Най-често бива променяна време-пространствената локализация, а перспективата на автора се заменя с тази на преводача (Мацура 1995:63). На преден план в Чехия излизат списанието и книгата, а не училището, понеже то е било в ръцете на държавните институции, регламентиращи го като немскоезично. Стремещът на чехите езикът им да добие статута на език на образованието и администрацията е прикрит зад фасадата на историзма. Носителите му не са смеели да говорят открито за чешкия език като за реално съществуващ компонент на културата, той е бил назоваван индиректно, само в значение на (все още) жив исторически факт (Кутнар 2003:90).

Интересни са и обстоятелствата, при които се появяват възрожденските граматики. И България, и Чехия не са самостоятелни политически и стопански единици, и двете са под влиянието на чужд, неславянски език и порядки. Все пак, за разлика от печата, училищата не могат да фалират, което показва предимството на образователната система, изразено тъкмо в тази нейна стабилност (Лилова 2003:147).

Богатата граматична литература през Възраждането е следствие на всички тези процеси и би следвало да се отчитат обстоятелствата, при които тя се създава. Все пак граматиките не са спонтанно явление, а резултат от една закономерна и последователна дейност, продиктувана от съответните обстоятелства. Граматиките от Възраждането имат своя основополагаща и градивна роля. Те не са били просто учебници, а олицетворение на една особена идеологическа платформа, която прониква надълбоко в цялостния процес на себепознанието и извежда на преден план символната функция на езика. Описанието на езика през Възраждането не е обикновен проучвателски процес, все още не е и онова, което днес разбираме под понятието *кодификация*, това по-скоро е средство за изграждане на основите на опознаването и описанието на родния език (Вълчев 2008:473). Целият този процес би могъл да сведе до четири основни функции на възрожденските граматики:

1. Кодифициране на единна книжовна норма.

³ През Възраждането почти всички автори на граматики са били поне за известен период учители и поради тази причина подтикът да напишат граматика идва от личния им опит (по-подробно вж. Вълчев 2008:484).

2. Духовно пробуждане чрез усвояването на родния език.
3. Съхраняване на родовата памет с познания за многовековната история на езика.
4. (Пре)възпитаване на чувството за национална принадлежност.

Определено близки на тези са основните цели и на останалата учебникарска литература, но граматиките притежават изконно свои цели, коренящи се в естеството на самата материя. Изброените функции не би следвало да се разглеждат откъснато една от друга, тъй като представляват своеобразна симбиоза от обстоятелства и факти, които формират основния елемент от картината на възрожденската епоха.

1.2. Функционален модел на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език през Възраждането

Кодификаторската дейност е сложен и продължителен процес. Разглеждането ѝ в контекста на възрожденската действителност изисква да се вземат предвид обстоятелства от най-различни научни сфери като: история, езикознание, литературознание, социолингвистика, културология и др. През Възраждането представата на самите възрожденци за българския и за чешкия книжовен език обикновено се свързват с позитивни характеристики, а целият период е приеман за начало на новото, модерно мислене. В тази зависимост важна роля играе мисленето изобщо за езика, като символ и идейна натовареност, докато филологическата страна остава понякога на по-заден план. Често през Възраждането мисленето за езика се смесва със самия език или дори изконната му функция на средство за общуване се преекспонира в идеологически постулати за национално самочувствие. Затова се налага разглеждане на възрожденската интерпретация на езика, преди вниманието да се насочи към по-сложните градивни компоненти на книжовноезиковите процеси и тенденции през разглеждания период (Лилова 2003:146-147).

1.2.1. Език – идеология, език – нация, книжовен език

Един от най-дискутираните въпроси през Възраждането в България по отношение на книжовноезиковото устройство е въпросът за говорната основа на книжовния език. През 60-те години на XIX в. той получава качествено теоретическо развитие в разработките на най-видните ни книжовници от това време. В най-общи линии те вървят в две насоки: 1) окончателно се превъзмогва схващането за монодиалектна основа на книжовния език; 2) поощрява се книжовната практика върху основите на отделни говори или наречия, но на нея не трябва да се гледа като на определен модел за българския книжовен език, а само като на средство или извор на езиково обогатяване за изграждане на богат и общоприет национален книжовен език в най-близко бъдеще (История 1989:172-173). Всички тези проблеми намират своята трибуна предимно на страниците на периодичния печат. Книжовният език заема централно място в повечето възрожденски периодични издания.

Възрожденската граматика е натоварена с много повече задачи в сравнение със съвременните грамматики. Романтично-идеалистичният характер естествено дава своето отражение върху първите опити за нормативно систематизиране на езика през Възраждането. Мисленето и интерпретациите на езиковите факти постепенно извървяват своя бавен, но продуктивен и значим път на езиково строителство. Силният емоционален заряд, заложен от Паисий, започва да се замества от по-реално вглеждане в езиковата действителност. Важно е да се спомене, че именно Паисий, считан за родоначалник на българската възрожденска литература, а с това и на Българското възрождане, пръв поставя езиковия въпрос. Чрез този въпрос, многократно интерпре-

тиран и преекспониран в общественото пространство, той залага комплекса за езиковия срам у българите. Целейки да се предизвика съзидателен и положителен ефект, чрез многократното повторение известните Паисиеви думи „О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език?“ залагат комплекса за езиковия срам. В крайна сметка още в рамките на възрожденската епоха голяма част от книжовниците ни успяват да се дистанцират от тази паисиевски романтично-идеалистична представа за езика и започват да гледат на него като на филологически и научен факт.

Чешкият език, също като българския, извървява своя път на развитие от романтично-идеалистичните постановки към чисто научната интерпретация на езиковите факти. Изтласкването на чешкия език след битката при Била хора от сферата на административния живот постепенно ограничава функциите му в качеството му на национален език. Чешката историография характеризира периода след тази битка като „тъмна епоха“ (*doba temna*). Тя обхваща XVII и XVIII в. и се превръща в символ на дълбок упадък и унижение на чешкия народ. От началото на втората половина на XVIII в. чешкият език се превръща в обективна проява на съществуването на самата чешка нация и всеки обществен или политически акт, отнасящ се до проблематиката на националната принадлежност, се обвързва с езиковите фактори (Куделка 1995:21). Националната идеология става немислима без съществуването на националния език, а бъдещето на нацията и изобщо на чешкия народ се гарантира от стабилността на езика, който е иманентен белег на етническа, социална и политическа принадлежност. Сферата на литературното творчество също се свива и остава предимно в пропагандните мотиви на религиозни и поетични творби.

Характерна особеност на Чешкото възраждане е издаването на текстове, целящи да насочат общественото внимание към родния чешки език и да се опитат да му върнат бляскавия престиж от предходните славни времена. Това се осъществява чрез един специфичен жанр произведения, наричани по възрожденски *защити (obraný)* на чешкия език. В своята същност те представляват специфични пропагандни и агитационни публицистични форми, които не следват научните постижения в областта на езика, а преследват езикови и национални чисто „будителски“ цели. Въпреки това следва да се отбележи, че авторите на такива съчинения познават историческия развой на чешкия език, неговото славно минало и на базата на това, въпреки в някои случаи доста повърхностните си познания, насочват вниманието към общото между славянските народи и езици (Шлосар 1985:242).

През епохата на Чешкото национално възраждане водеща роля по отношение на езика имат Й. Добровски и Й. Юнгман. Пръв в чешката лингвистика Й. Добровски разглежда езика като система, в която се прилагат собствени езикови закономерности. Той не споделя възгледите за божествен произход на езика, стига далеч в разработките си за взаимовръзката между човека и формирането на комуникативното му средство – езика. В развоя на езика той до голяма степен вижда взаимовръзката му с развитието на обществото и обратното – упадъкът на обществото според него води до упадък на езика (Кршистик 1968:116-117). Терминът *национален език* се използва по времето на Чешкото възраждане в значение на *роден език*, и то главно в противовес на латинския език, а по късно и на немския. Й. Юнгман използва активно понятието *национален език* и съзнава, че това е комплекс от езикови форми, между които най-голямо значение има представителната форма на националния език – книжовният език. Идеологическата си мощ чешкият език разгръща най-вече в дейността на второто поколение чешки будители, чийто най-ярък представител е Й. Юнгман. Те

разбират чешкия език като върховна проява и фундамент за съществуването на чешката нация, като израз на националния и славянския характер, като извор на национална култура (Куделка 1995:25-26).

В процеса на формирането на съвременния чешкия книжовен език и изобщо през целия му по-нататъшен развой основна роля играе езиковата теория. През първите няколко десетилетия на XIX в. чешкият книжовен език има предимно книжен характер, което предполага по-активна теоретическа намеса на възрожденските езиковеди. Езиковата теория от този период се съсредоточава основно върху изграждането на системата на книжовния език и върху приспособяването му към новите сфери на употреба (напр. в областта на образуването на терминологичния апарат). Наред с това се цели запазване на стабилността на фонетичната и морфологичната система от влиянието на различните диалекти. За възрожденските книжовници съхраняването на стабилността на книжовния език може да се осъществи единствено чрез спазване на нормите на езика от „велеславинската епоха“, езиковия модел от Хуманизма, който има своя съвършен образец в т. нар. *Кралицка библия* (Грепъл 1958:75-76). През този период в Чехия постепенно се възражда т.нар. „братски“ правопис (*bratrský pravopis*⁴), който се превръща в модел за новия чешки правопис. През възрожденската епоха мисленето и въобще интерпретацията на езиковите факти е пречупена през призмата на съответната културна, социална, политическа и икономическа ситуация. Изграждането на езиковите модели съответства на общия културен контекст на епохата, а книжовноезиковите процеси не са стихийна реакция на новите обществени промени, носещи заряда на модерността.

1.2.2. Народен будител и/или кодификатор

Основен двигател на всички книжовноезикови процеси през Възраждането са т.нар. народни будители. При отсъствието на добро светско образование на говорим български, гръцкото образование се превръща в една от основните образователни алтернативи, а по този начин все пак се осъществява навлизането на модерни идеи. Тук голяма е заслугата на отделните личности – носители на новото. Не може да се изключи ролята на авторите от възрожденската епоха, които поставят основите на модерната българска култура. През Възраждането се получава своеобразно конкуриране на идеи в най-различни направления във връзка с бъдещото национално развитие. В тази конкуренция надделяват тезите, отразили в себе си именно тези нови, модерни елементи (Генчев 1988:169). При липсата на кодифицирана и общоприета книжовна норма мнозина книжовници се чувстват задължени да излагат своите книжовноезикови възгледи и да обосновават принципите и правилата, залегнали в езиковата им практика, в предговорите на издаваните най-различни по характер и съдържание книги и учебници (Иванова 1998:22).

Липсата на българска държавна власт в съчетание с многообразието на книжовната традиция е основната причина за появата и функционирането на книжовните школи през Възраждането (Виденев 2003:17). Постепенно се осъзнава ролята и значението на просветата и образованието в живота на отделния човек, а това от своя страна довежда до промени в духовния живот. Нараства и броят на грамотните бъл-

⁴ Става въпрос за използвания от т.нар. *Общество на чешките братя* правописен модел, възникнал в края на XVI в. на базата на правописната реформа на Я. Хус и използван за първи път от тях в *Кралицката библия*, който стои най-високо по отношение на престижа сред всички славяни по онова време. Той се характеризира с използване на диакритични знаци и някои диграфи. Една от особеностите му например е писането на т.нар. *твърдо у* след *c, s, z* (*cyzý, syła*).

гари, които вече не са ограничена прослойка (игумени, монаси, свещеници), но и светски лица (учители, търговци, занаятчии). Увеличава се съответно и броят на книжовниците, които преписват и популяризират дамаскини, сборници със смесено съдържание и т.н. Нараства и значението на книгата, променя се и отношението към нея. През 1806 г. излизат първите печатни книги – *Неделник* на Софроний Врачански и *Молитвеният крин* на неизвестен книжовник (История 1989:49-51). Поради необходимостта от рационална светска просвета се правят отделни опити за обогатяване на преподаването с въвеждането на нови предмети. Тези тенденции се отразяват и върху езика, върху отношението към него и ролята му, което говори вече за поява на нови гледни точки, които са значително по-близо до филологически по характер изследвания. Историята на българския книжовен език разглежда дебата за българския език през призмата на книжовноезиковите школи. В България интересно явление от езиковедска и социолингвистична гледна точка е тяхната поява през Възраждането. Всяка от тях предлага своя платформа за развитие на книжовноезиковите процеси и всяка търси своите аргументи и пътища за реализирането им. Целта им обаче една и съща – изграждане на книжовна норма на българския език. През втората четвърт на XIX в. се появяват три такива школи⁵: новобългарска, черковнославянска и славянобългарска (Русинов 1999:102-120). Въпреки условността на това разпределение на българските книжовници от онова време то дава възможност за относително систематизиране на огромното разнообразие от представи за нормата на обновяващия се книжовен език.

Възрожденските процеси сами по себе си изискват изграждането на стабилни основи за общонационалния им характер. Докато в България специфичните обстоятелства на Възраждането създават няколко конкуриращи се школи, то в Чехия се говори само за две поколения учени, които формират възрожденската картина на книжовноезиковите процеси и трябва да се схващат като представители на една и съща традиция. Първата генерация обхваща периода от 70-те години на XVIII в. до първите две десетилетия на XIX в. Този етап от възрожденската епоха се характеризира със засилен интерес към историята, езиковедството, литературознанието, природните науки. Пак по същото време *Частното сдружение на учените* бива преименувано на *Кралско*. В областта на езиковедската наука най-голям принос има Й. Добровски, в историческата наука – Ф. Пелцъл, Г. Добнер, в литературата – В. Там, А. Пухмайер, в книгопечатането – В. Крамериус. Втората генерация, по-известна като Юнгманова генерация, обхваща годините от началото на XIX в. до средата на XIX в. По-известни нейни дейци са естествено Й. Юнгман, Ф. Палацки, П. Шафарик, Ф. Челаковски, Я. Колар и др.

Важна от социолингвистична гледна точка е ролята на *Граматиката* на Й. Добровски – съсредоточена в езиковата програма на националното движение. Става въпрос за т.нар. *obrana jazyka* (защита на езика), която акцентува върху естетическите качества на самия език, на неговото минало, на изразните му способности и др., но елементът *oslava jazyka* (прослава на езика), който е и средство за национална агитация, не е представен в нея. Като второ равнище на националното движение може да се разгледа търсенето на книжовна норма и кодификационните усилия, които се интерпретират като процес на културна стандартизация и грижа за самия език, целенасочено стремящи се към използване на кодифицирания език в установяването на гра-

⁵ Те самите не са се назовавали по този начин. Названията се появяват на базата на редица изследвания върху тази проблематика едва след Освобождението.

ниците на собствената нация. За разглеждания период това по-скоро е дело на индивидуални проучвания, отколкото на колективни занимания.

Важно равнище на езиковата програма е интелектуализацията на националния език, т.е. включването му в културната комуникация. Това се осъществява чрез развитието на журналистиката, разцвета на публичното четене на поучителни текстове, събирането и разпространението на народно творчество, преводи на художествена литература, развой на специализираната литература и пр. Все пак тенденцията към интелектуализация и интернационализация е характерен белег на новоформиращите се книжовни езици, понеже нормата е в процес на стабилизиране, а стиловете тепърва започват да се изграждат (Иванова 1983:126). Но не бива да се мисли, че идеята на Й. Добровски е била да се напише кодификационно помагало за чешкия език, тъкмо напротив – той се е стремил да направи пълно описание на езиковата структура на чешкия език, което, от гледна точка на историята и различните писмени паметници, е неговият възглед за правилен и добре устроен език, т.е. модел на кодифициран език. Следствие на това е и т.нар. *идентификационна функция*, която, насочена навътре към обществото, вижда книжовния език като средство за идентификация на индивида с надрегионалната книжовноезикова общност. Посочването и описанието на разликите между писмените и устните прояви на езика не се правят с цел открояване на различието или за да се дават каквито и да било оценки, а за да улеснят идентификацията на отделния говорещ в книжовноезиковата общност. С това се поставя въпросът защо предходните граматика не изпълняват такива функции и защо само тази на Добровски е натоварена с толкова много извънезикови задачи. Авторитетът на Добровски спомага за по-специалното отношение към неговите научни постижения. Наред с всичко изброено до момента *Грамматиката* му се сдобива и с още една функция – *еталонната*. В нея Добровски успява да аргументира научно редица свои твърдения. Например във връзка с правописа той е на мнение, че новият правопис е исторически издържан и структурно добре устроен, въпреки че често препоръчва т.нар. *правопис на чешките братя* (*bratrský pravopis*), в който вижда традицията и стабилността, едни от основните маркери на книжовността. Неговите научни постановки се превръщат в еталон за по-нататъшното развитие на езиковедската наука, а фактът, че образецът е написан именно за чешкия език, работи твърде много в посока на утвърждаването на самия чешкия език. И естествено, в пряка връзка с последната функция е и *престижната функция*, която се търси чрез вече споменатата *защита на езика* (*obrana jazyka*) (Гладкова 2003:373-389). Отношението на Й. Добровски към науката като специалист и изследовател на чешкия език го издига до равнището на неоспорим просвещенски деец. Дейността на поколението на Добровски, а и на последователите от следващото поколение допринася за цялостното развитие на науката. Според тях езикът през епохата на Хуманизма може да се превърне в модел за модерната чешка книжнина. Лингвоцентризмът на тази епоха впоследствие помага за създаването на новия тип родолюбие, което от своя страна поставя началото на етническото разделение на териториите (Хлавачек 2003:30-31).

Процесите през Възраждането в България и Чехия не протичат изолирано от външния свят, те са следствие от настъпването на модерността в Европа, достигаща до българските и чешките книжовници по различни пътища. В тази връзка чешкият езиковед С. Хержман твърди, че държавите от Средна Европа, Балканския полуостров и Средиземноморието притежават някои общи характеристики както по отношение на продължителните икономически, културни и обществени взаимоотношения, така и по

отношение на сферите на политическо влияние (Централноевропейската „римска“ империя, Византийската империя, Османската империя) (Хержман 1996:55-56).

С разширяването на културно-обществения живот на чехите се свързват имената на последователите на Добровски и Юнгман, които продължават и доразвиват идеите им за книжовен чешки език. Генерацията на Й. К. Тил, К. Х. Боровски и Б. Немцова показва възможностите на изразните средства на книжовния език в художествената литература. В. Там разглежда езика откъм неговата информативна функция, А. Пухмайер развива тезите на Добровски за ударението, като ги прилага на практика (Цуржин 1964:125). За второто поколение чешки будители е характерно, че филологическата им дейност е съсредоточена основно към възраждане на по-стария, описателен и аналитичен подход към езиковите факти, пресъздадени в литературните и културни образци на епохата (Куделка 1995:287).

1.2.3. Кодификационен оператор

Образованието налага зараждането на граматическата ни традиция през възрожденската епоха, нуждите на светското училище изискват адекватна реакция от страна на по-образованата част на обществото. Беровият *Рибен буквар* има особено значение, заради въвеждането на живия народен език в него. Данните, систематизирани в него без каквито и да е специализирани формулировки или разсъждения, се отнасят преди всичко до звукови, морфологични и словообразователни особености. В истинския смисъл на думата за начало на новобългарската граматична традиция може да се говори след излизането през 1835 г.⁶ на *Българска граматика* на Н. Рилски, където авторът е проявил до голяма степен самостоятелност при обработката на езиковия материал благодарение на солидната за времето си подготовка (Първев 1975:10).

За епохата на Възраждането е характерно издаването на много граматики, отразяващи езиковата подготовка на авторите им. В обръщение влиза още едно понятие – *регионални граматики*, които са наречени така поради факта, че не представят обобщен поглед върху езика на наддиалектно равнище, а се ограничават до говорите на своите създатели. Въпреки това в разнообразието се открива и положителен момент. В една от дописките до вестник *Право* като аргумент за постигане на общ книжовен език се посочва, че колкото повече граматики и книги се издадат на различни говори, толкова по-добре, а след това от тях трябва да се подбере един, който да застане в основата на книжовния език, като останалите служат за допълване на езиковите факти (Иванова 1998:66-67). Създаването на граматична литература и речници се счита от нашите възрожденци за необходимост – от една страна, и естествено съдействие за създаването на книжовноезикова норма – от друга (Венедиктов 1981:102).

През Възраждането на граматиката се гледа като на национален консолидиращ елемент, понеже в нея се вплитат две ключови значения: опора на българщината и щит срещу асимилаторски домогвания. Възрожденската граматика се опитва да бъде полезна на обществото и въпреки че невинаги притежава определени научни качества, тя все пак успява да запълни нишата на липсващата граматична традиция у нас. В стремежа да бъде обслужена една нова читателска аудитория, тази на новосформиращото се българско светско училище, граматиката играе ключова роля не само като помагало в учебния процес, но и като опит да се преосмисли идеята за родния език. Налага се да се подчертае, че въпреки методологичната и научната ограниченост на

⁶ По същото време излиза Чешко-немския речник на Й. Юнгман.

епохата разсъжденията на възрожденските книжовници полагат основите на съвременната граматична теория и терминология. Осмисля се природата на думите от семантичен, формален и синтактичен аспект, а това води до интересни предложения за морфологична или функционална класификация на думите. По отношение на оформянето на стиловете на книжовния език възникват и теоретични разсъждения върху техните особености и характеристики, засяга се въпросът за връзката между книжовен език и езика на художествената литература, обсъждат се въпросите за начините и средствата за попълване на българската терминологична система (Иванова 1998:79-89). За цялостни научни разработки в областта на българската морфология преди Освобождението не би могло да се говори, но въпреки това немислимо е да не се зачетат заслугите на нашите книжовници от XIX в. за по-нататъшното развитие на граматичната ни мисъл. Като цяло може да се каже, че докато българските граматика се съобразяват твърде много със социалната, културната и обществената ситуация през Възраждането, то чешките книжовници работят в малко по-различен план. В Чехия филологическата мисъл е водещата, докато в България приоритетите са по-скоро емоционално-патриотични.

Възрожденските граматика в България представят възгледите на техните автори за книжовния език по отношение на опозицията *правилност – неправилност*, макар и в някои случаи да липсва обосновка за това какво точно се препоръчва и има ли основание това да се наложи като правило в езика. А по отношение на опозицията *архаичност, остарялост – съвременност, модерност* постепенно започва да се налага идеята за отразяване на съвременното състояние в нормата на езика. Въпреки това създаването на нормата не е равномерно, кодифицирането се извършва на отделни етапи както на отделните езикови равнища, така и в рамките на едно езиково равнище. Българските възрожденски граматика са предназначени по-скоро за нуждите на училището, отколкото да регистрират съвременното състояние на езика, каквото може би е очакването на повечето изследователи. По този начин чрез образователната институция те постигат много по-голям ефект и популярност, отколкото може да се очаква от научно граматично съчинение. Нека не забравяме, че четящата и изобщо грамотната аудитория през Възраждането е твърде малка, а училището успява да достигне и най-важното – да възпита филологически представи у широки слоеве от подрастващите. Естествено, не всички граматика са били предназначени и написани като школки, но те може би и затова не оказват особено влияние върху развитието на граматическата мисъл. На учениците се е налагало да заучават различни правила без оглед на функционалната адекватност на изучаваната материя. Предметът, който се е изучавал, е по-скоро „абстрактна граматика“, отколкото „роден език“ (Вълчев 2008:483).

Ситуацията в Чехия по отношение на граматическата литература е малко по-различна. Докато в България възрожденските книжовници пишат своите граматика, предназначени основно за школка употреба, на базата на личното си разбиране за книжовен език и собствения си езиков усет, то чешките книжовници се опитват да обобщят и опишат натрупаните до момента граматични идеи и да извлекат есенцията от тях, като водещият мотив е чисто филологическият. Голяма част от чешките възрожденски граматика са писани на немски и само примерният материал е на чешки език. Такава е и граматиката на Й. Добровски, който, както вече бе споменато, е считал чешкия език за отмиращ и пишейки своя труд, се е водил от мотива по-скоро да регистрира едно изцяло историческо състояние на чешкия език, за да обогати грама-

тичната мисъл с чисто филологически научен материал, а не толкова да предложи модел за кодифициран чешки език за активна употреба.

1.2.4. Езиково планиране/ езиков мениджмънт и езикова политика през Възраждането

През Възраждането се осъзнава фактът, че за цялостната реабилитация на родния език е нужно първоначално той да придобие значението на книжовен език чрез създаване на нова единна норма. За да има езикът репрезентативна функция на национален език, той трябва да съществува на всички нива на обществена дейност в кодифицирания си вариант. Само един кодифициран език с ясни правила е в състояние да се противопостави на чуждото влияние и да започне отново да изпълнява не само чисто комуникативните си, ежедневно-битови функции, но и да се превърне в език на образоваността, в престижен език. Все пак, за да е в състояние да функционира един голям социален организъм, той се нуждае от „стандартизирана среда с единна понятийна валута”⁷. Трябва да се отбележи фактът, че езикът е комуникативно средство на голяма група хора, докато кодификацията, определянето на нормите в езика са плод на ограничен кръг от образовани и квалифицирани книжовници. Не съществува модерна държава, която да не е предприела кампания за масово ограмотяване. Целта е всеки член на обществото да овладее един стандартен език, наричан книжовна норма, който от своя страна не съвпада напълно с никоя от говоримите си форми, наричани диалекти. Книжовната норма винаги се стреми да хомогенизира диалектните особености (Лилова 2003:13-14). Това от своя страна води до спорове по отношение на основата и граматическия облик на този език. Оформят се редица направления и школи, защитаващи различни позиции, но обединени от една ясна цел: създаването на нова единна книжовна норма на българския, респективно на чешкия език. Постепенно славянските езици постигат окончателно реабилитиране и благодарение на Й. Добровски те стават реален елемент в езиковия атлас на Европа и света. Оттук нататък вече използването, изучаването в образователните институции и популяризирането на езика чрез създаване на литература на него се превръща в гаранция за цялостната му реабилитация във всички сфери на обществения живот в рамките на съответната държава. В началото на този процес стоят и възрожденските граматика, които са един своеобразен модел на възрожденския тип мислене и представят схващането за устройството на езиковата система, с което по свой начин отразяват духа на епохата. В крайна сметка основен принцип в градивните книжовноезикови процеси в България става демократизмът. Спазва се изискването книжовният език да е достъпен и разбираем за широките народни слоеве (Иванова 1998:13).

Просветното дело е един от най-ярките белези на Българското възраждане през първата половина на XIX в. Новобългарското училище е плод на националната самоорганизация на българите. Лишено от контрола на държавата и религиозните институции, то израства като общонародно дело и създава първата вълна на националната интелигенция. Именно училището осъществява връзката на българите с модерната култура на епохата, съдейства за оформянето на новобългарския книжовен език, дава тласък за развитието на книжнината, литературата и изкуството (Генчев 1988:168). Липсата на българска държава през Възраждането определено удължава във времето формирането на националните ценности, но това до известна степен се компенсират от редица други средства, адекватни за времето си и отговарящи на специфичните

⁷ Формулировката е на Д. Лилова (Лилова 2003:13).

обществено-културни особености. Българският периодичен печат през Възраждането е изключително наситен откъм информация за трескавото търсене на националната ни идентичност. Той дори в голяма степен замества липсващите административни и културни институции в България, става трибуна на обществени и социални идеи, формира не само националното съзнание, но и литературния и езиковия вкус във възрожденското общество. През XIX в. Цариград се превръща в един от най-големите просветителски средища за българите, а читалището ни там се превръща в център на духовния живот и в координатор на дейността на всички читалища. Друго такова средище е Букурещ, където също се създават просветни и културни институции. То изиграва огромна роля в обществено-политическия и културно-просветния живот на българското възрожденско общество по отношение на формирането на общественото съзнание и подпомагането на националноосвободителното движение (Иванова 1998:3-5;39). Такава е функцията на различните просветителски центрове и на територията на България, които изключително много допринасят в тази насока.

Образователната институция притежава относително устойчива стабилност през Възраждането и е първостепенен фактор в стабилизирането на книжовния език. За разлика от вестниците училищата не фалират. Те могат да излизат периодично в принудителни ваканции, но не се закриват и броят им намалява само в случаите, когато няколко училища се слоят. Така погледната, образователната сфера има много по-реални измерения, докато печатната се свива и нараства в зависимост, която е невъзможно да бъде предвидена. Докато училището се създава с парите на определени хора най-често за собствените им деца. Така погледнато, се оказва, че училището не разчита на наличността, не е зависимо от нея, а тъкмо напротив – то произвежда национален колектив. Факт е обаче, че зад вестниците и обучението в училище стоят едни и същи хора – възрожденските учители (Лилова 2003:146-147). След откриването на първото българско училище в Габрово през 1835 г. постепенно започват да се появяват и други светски училища в най-различни части на България, което от своя страна води до увеличаване на грамотността сред българското население. Това е предпоставка за концентриране на вниманието върху родноезиковото обучение и впоследствие засилва усилията за изграждане на български книжовен език. Но въпреки това до Освобождението не се стига до единен книжовен език. В писмената си реч книжовниците обикновено изхождат от родния си говор и от писмената традиция, като съчетават тези две начала по начин, който съответства на филологическите им разбирания, на обществено-политическите им позиции, на езиковия им усет и т.н. (Русинов 1999:37).

Новосъздаденият български книжовен език през Възраждането задоволява само две функционални сфери: просветната и художествената (Виденов 2003:17). В крайна сметка Освобождението заварва книжовния ни език нормативно неуреден, въпреки че процесите на усъвършенстване на изразните средства се развиват в речниково и граматично-функционално отношение. Освобождението налага нови условия, които предполагат интегриране на различните предосвободенски книжовноезикови школи и на унифициране на езиковите норми. До този момент липсва единен икономически, политически и културен център, който да обединява различните модели и схващания в областта на националното езиково строителство. За българите, останали извън пределите на освободените земи, институцията, която изпълнява ролята на обединяващ фактор и по отношение на образованието, е новосъздадената екзархия. Тя се превръща в истинско министерство на народната просвета за българите от Тракия и Македония и всички въпроси, свързани с организацията на училищата, на об-

ществения и просветно-културния живот, с назначаването на учителите и снабдяването с учебници и помагала са отнасяни към Екзарх Йосиф (История 1989:270-272).

Съдбата на чешкия език следва една по-различна линия на развой от тази на българския. Освен в опитите за установяването му като единна граматична система, тенденциите към проникване и налагане на чешкия език в заобикалящото го немско-езично пространство се проявяват и в друга насока. С появата на най-яркия представител на Чешкия романтизъм – Карел Хинек Маха и неговата поема „Май“, се нарушава идиличната в културно и просветителско отношение атмосфера. Непосредствено преди неговото създаване издаването на съчинения с образователен характер и художествени преводи започва да се осъзнава като недостатъчно да защити претенциите за равнопоставеност на чешкия език с другите езици. Необходимо е да се покажат възможностите на езика чрез създаването на художествени произведения на него. Именно „Май“ със своя поетичен език впоследствие донася така необходимото запълване на тази празнота във функционирането на чешкия език. Поставени по този начин, по-високите изисквания към езика довеждат до появата на издателство „Матице Ческа“ на 1 януари 1838 г., което се превръща в проводник на чешките идеи чрез популяризирането на художествената и научната литература на чешки език (Белина 2003:81). Използването на чешкия език във функцията му на литературен език показва на света, че той е вече реалност и излиза от изолацията си в обществото. През 30-те години на XIX в. започват да излизат и да се налагат постепенно първите ежеседмични печатни издания. Формира се и писателският кръг около Й. К. Тил, развива се театърът, който също е натоварен с езикова функция (Йедличка 1954:462).

Езиковата политика и езиковото планиране в България и в Чехия през Възраждането може да се сведе до два основни типа: единият тип е доминантната политика – тази на официалната държавна власт; а другият – паралелната – тази на двата славянски народа, подчинени на чужда за тях в езиково и културно отношение власт. Паралелната езикова политика се стреми към пълна компенсация на всички негативи, понасяни от „непризнатия“ език, към неговото легитимиране чрез изравняване поне в началото с т. нар. официален език и се провежда успоредно с доминантната, но има свой собствен път и белези. Тя е вид езикова политика „в сянка“ по отношение на първата, защото принципно не се характеризира с маркерите на държавата – власт и институции. И понеже езиковите проблеми би следвало да се разглеждат на различни социални нива: на ниво държава, на ниво различни организации (икономически, обществени, културни), на ниво отделни индивиди, съвсем уместно идва терминът *езиков мениджмънт*, целящ да прецизира обстоятелствата, които обуславят формирането на българския и на чешкия книжовен език. По отношение на българския и на чешкия език по-скоро става дума за *езиков мениджмънт*, отколкото за *езикова политика*, тъй като самата ситуация е специфична сама по себе си и с езиковата проблематика се занимават основно отделни личности и институции, а не самата държава. Все пак това е и времето на личностите с мащабно влияние (такъв е случаят с Й. Добровски), но в повечето случаи би могло да се говори за ниво на т. нар. „частен, личен“ езиков мениджмънт.

В крайна сметка опитите за възстановяване на позициите на чешкия и на българския книжовен език в сферата на официалния живот се увенчават с успех. Преодоляването на чуждото господство може би индиректно се дължи и на идеята за славянската взаимност, и на появата на славистиката като нова научна дисциплина. Това спомага до известна степен за преосмисляне на позициите на славянските езици и противопоставянето им на изместилите ги от официалната комуникация гръцки и

немски. Все пак кирилската азбука в България се възприема като „безценно историческо наследство – „патент“ върху самия инструмент за писмена култура“ (Лилова 2006:215). Установяването на чешкия и българския език като официални езици става факт едва с получаването на самостоятелен държавен статут на България и Чехия. Австро-Унгария до последния момент не е склонна да даде такъв статут на чешкия или изобщо да предложи задоволително решение за езиковата си политика чак до 1918 г., а що се отнася до българския език, Освобождението на България донася така дълго очакваното реабилитиране и легитимиране на родния език. Важно е да се спомене и фактът, че обработеният вече чешки книжовен език до голяма степен се превръща в образец за развитие и усъвършенстване на българския книжовен език, а поради близостта между двата славянски езика и близката социокултурна и социолингвистична ситуация идеите на чешките слависти са приложими и за българската книжовноезикова практика (Иванова 2008:116).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възраждането както в България, така и в Чехия, е една изключително динамична епоха, темпоралната съгъстеност на събитията и фактите още веднъж го определя като неизчерпаем извор за изследователска дейност. Макар и да не са съседни държави и да нямат твърде много преки контакти помежду си в началото на Възраждането, този период се превръща в еталон с изключителна символна натовареност за самите народи и носи символноизграждащия капитал за културната и нравствената стабилност на двете нации за десетилетия наред. Ще се опитаме в заключение да обобщим сходните и различни черти на възрожденската епоха и в двете страни по отношение на книжовноезиковите процеси.

1.1. Научните интерпретации на епохата на Възраждането са изключително сходни помежду си по отношение на историческата, културната, обществената и икономическата пълнота на процесите. Българската наука говори за Възраждане, като в това название влага значението на обновяване, пробуждане, възвръщане към живот, ново възникване.

1.2. Националният характер на процесите е характерен белег на възрожденската епоха. Формирането на нациите е резултат на модерните тенденции в общоевропейски план. Осъзнаването на българите и чехите като самостоятелни нации не става внезапно, това е постепенен и последователен процес, при който за сравнително кратък период от време те започват да се възприемат като достойни за самостоятелно съществуване социални обединения, макар и непритежаващи все още необходимото легитимно проявление.

1.3. Ролята на традицията е основополагаща при формирането на новия, модерен тип мислене. Българите се връщат към *Златния век* на книжнината си, а чехите – към своя си златен век – т.нар. *Велеславинова епоха*, или според културноисторическата епоха наричан език на Хуманизма.

1.4. Не бива да се пренебрегва и чуждото влияние, което е показател за причинно-следствената обвързаност на процесите и липсата на изолираност от различен характер. Все пак всичко, което се случва и в България, и в Чехия, е отзвук на процесите, протичащи по същото време в Западна Европа. Наличието на такова влияние говори,

че явленията в българската и в чешката възрожденска ситуация не са изолирано български или изолирано чешки.

1.5. Двигател на възрожденските процеси са хора, наричани и в двата случая **народни будители.** Ролята на авторитетите през Възраждането се оказва фундаментален градивен капитал, чрез който бива осмислена идеята за постигане на основните цели през тази епоха. Именно авторитетът застава в центъра на общественно-културните събития, той е подбудителят, а едновременно с това и двигателят на процесите. Интересно е да се отбележи, че самите народни будители осъзнават своята мисия, затова техните действия и постижения в някои случаи надминават пределите на съответните страни и дори надживяват самата епоха.

1.6. В историята и на двата народа Възраждането е **символ със силно положителен знак.** Мисленето за самото Възраждане започва да набира инерция още сред самите му дейци, които осъзнават значимостта на историческия момент и влагат цялата си енергия в реализирането на основните си идеи и идеали. Преекспонирано силният положителен знак впоследствие се налага до такава голяма степен от литература, история и т.н., че културно-историческата епоха Възраждане остава да битува в народното съзнание на българи и чехи като непоклатим еталон за национално самочувствие и като неизчерпаем извор на модели за подражание с изключително символен характер.

1.7. Възраждането в България и в Чехия настъпва след една твърде тежка във всяко отношение епоха, която е белязана с тъмните краски на чуждото владичество и е наречена **тъмната епоха (чеш. *doba temna*).**

1.8. Синдромът на „забавянето“ и „изоставането“ в сравнение с т.нар. останал цивилизован свят се превръща в съзидателен източник на цялостна културна, просветна и обществена мотивация, от една страна, и в по-нататъшен проблем, задълбочаващ се и превръщащ се в психологическа бариера заради ниската самооценка на представителите на чешката и особено на българската нация. Той е резултат от прекаленото преекспониране на по-горе споменатите фактори, както от самите възрожденски книжовници, така и от различни автори години след края на възрожденската епоха. Стременията за наваксване водят до разминаване с реалната действителност и по отношение на формирането на чешкия и на българския книжовен език. Липсата на адекватна преценка, водена именно от такъв опит за настигане и изравняване с „модерния“ свят, забавя вътрешните процеси на самото книжовноезиково строителство и като цяло на общокултурния развой на българската и чешката общност.

1.9. Засиленият просвещенски характер на процесите очертава пътя на една от основните линии на развитие на българското и на чешкото възрожденско общество. Образованието се превръща в приоритет на новото общество и не се ограничава само с отделни слоеве на социума. Мащабността на образователния подем предопределя креативния елемент на отделните книжовни процеси.

1.10. Липсата на собствено държавно формиране също оказва огромно влияние върху всички процеси в България и Чехия. Чуждата неславянска окупация е, от една страна, бариера пред утвърждаването на българското и чешкото общество и

пред превръщането му в равнопоставен социален организъм, а от друга, това допълнително засилва мотивационния момент при опитите за национална и обществена легитимация на българите и на чехите.

1.11. Следствие от това е засилената чужда, на всичко отгоре и **неславянска инвазия** в културния и обществения живот. Влиянието на официалното държавно формиране слага по право ръка върху целия държавен и обществен механизъм. В България мюсюлманската намеса е предимно в социален, политически и икономически план, докато културната експанзия е съсредоточена основно в ръцете на гръцката общност. В чешките земи германизиращата политика на Мария Терезия не успява да претопи славянския елемент на чехите, тъкмо напротив, тя го засилва и обединява, като го превръща в устойчиво по отношение на държавната машина национално обединение.

1.12. Хронологическите рамки на Българското и на Чешкото възраждане са относително близки помежду си. В българската научната литература традиционно се приема, че Българското възраждане започва към средата на XVIII в. и завършва с освобождението на България от османско владичество (1878 г.), а с термина *Чешко национално възраждане* в чешката национална научна традиция се назовава времето от седемдесетте години на XVIII в. до петдесетте години на XIX в.

1.13. Възрожденската епоха притежава твърде **синкретичен характер**, което я прави трудно обзирима. Този синкретизъм е продължение на предходните епохи, които също се отличават с книжовен и културен синкретизъм. Синкретизмът е понятие, свързано със слятост, неразчлененост, която е присъща на първоначалното, неразвито състояние на дадено явление. Може би това е причината да не съществува набор от методи и похвати или изобщо цялостна методика, с помощта на която може пълно и детайлно да се проучи и интерпретира Възраждането.

1.14. Сходната **обществено-политическа ситуация** в България и в Чехия през Възрожденската епоха прави наблюденията по-категорични и обобщаващи. Обществено-политическият контекст през Възраждането е една сложна съвкупност от факти и събития, изключително съществени при анализа на самата епоха.

1.15. **Българската и чешката езикова общност** през Възраждането функционират в чужд езиков контекст. Езикът на държавната власт не е припознат от всички поданици като свой език, а трудностите, съпътстващи процесите на официализиране на родния език, след време се оказват в основата на напрежението между идеите за създаване на книжовен стандарт, носещ по презумпция белезите на високия престиж и обработеност, и живия говорим език, в това число и неговите варианти, което доказва единствено наличието му и нуждата от него. И понеже при всяко общество се формира конкретна езикова ситуация, съответната езикова ситуация се базира на специфичното взаимодействие между различни по произход езици или езикови формации.

1.16. **Сферите на езиковите употреби** на българския и чешкия език са твърде ограничени по отношение на своята мащабност. Постепенно, но за сметка на това пък сигурно, започва да се осъзнава фактът, че за цялостната реабилитация на родния език е нужно първоначално той да придобие атрибута на книжовната обработеност.

1.17. Въпросът за родния език е в центъра на обществения дебат през Възраждането и в България, и в Чехия. Мисленето за езика претърпява свой собствен развой, като тръгва от патриотично-идеологически тенденции и стига до съвсем научно интерпретиране на езиковите факти. Езикът все още не се схваща като чисто филологическо явление, а е натоварен с допълнителни функции, регламентиращи националното (само)съзнание на социума. Стремешът към кодифициране на един(ен) езиков стандарт е тясно обвързан със стремеша за формиране на единен символен капитал и в този случай езикът се оказва твърде подходящ, понеже носи всички белези на утвърждаването. Езикът постепенно излиза от идеалистично-романтичните си трактовки и започва да функционира като чисто филологически факт. Осъзнава се неговият специфично научен характер, започва да се говори за диалекти и диалектна основа, за писмена и устна форма на езика, за нормативната уредба. Търсят се пътища за възвръщане на престижния му характер, на стиловата му диференцираност.

1.18. Ясно е осъзната нуждата от **езикова норма**, но разбирането и тълкуването на това понятие е подчинено на външни фактори. Без съмнение според възрожденските книжовници езиковата норма трябва да бъде относително стабилна, трябва да се превърне в образец за подражание при всякакъв тип езикови прояви, тя следва да е обективна, общозадължителна и със социално значим статут. Възрожденските книжовници приемат нормата по-скоро като свободна и наложителна намеса в езика с цел неговото консервиране и стабилизиране.

1.19. Изхождайки от твърдението на Я. Хлоупек, че **кодификацията предпазва книжовния език от анархия**, можем да приемем, че разнообразието от граматични помагала и упътвания през Възраждането е израз и на научна загриженост, и на особен вид отношение към родния език.

1.20. Възрожденските граматики с някои изключения са по своята същност предимно школки помагала с ясно предназначена читателска аудитория. Филологическата идея в тях се конкурира с още няколко съществени за времето си цели: 1. Установяване на единна книжовна норма, т.е. кодификация; 2. Духовно пробуждане чрез усвояване на родния език; 3. Съхраняване на родовата памет с познания за многовековната история на езика; 4. (Пре)възпитаване на чувството за национална принадлежност. Изброените функции не би следвало да се разглеждат откъснато една от друга, тъй като представляват една своеобразна симбиоза от обстоятелства и факти, които изграждат основен елемент от картината на възрожденската епоха.

1.21. Понеже кодификацията на един книжовен език е продукт на човешката дейност, би могло тя да се разгледа като съвкупност от елементи, които са в определени (взаимо)отношения помежду си. По тази логика **кодификаторският процес** може да се разгледа като своего рода механизъм, чиито елементи бяха обобщени по следния начин: език, който се кодифицира (основа, обект); човек (респ. колектив), който извършва кодифицирането; средство, чрез което се осъществява кодифицирането (кодификационен оператор) и езиково планиране (езиков мениджмънт)/езикова политика. Интерпретациите на езика като феномен на човешката еволюция претърпяват своя собствена еволюция в трактовките на самите книжовници.

1.22. В Чехия **патриотичната вълна** върви главно по линията на художественото литературно творчество – това са основно алманасите на В. Там и А. Й. Пухмайер и т.н. Художествена литература се е създавала основно с цел обогатяване на езика, а не толкова като плод на чисто художествено вдъхновение. Поколението на В. Там все още не е било запознато с правилата за чешкото ударение, усещала се е липсата на достатъчен лексикален фонд, познанията по граматика не са били на необходимото ниво. За сметка на това т. нар. младо поколение на А. Й. Пухмайер се е ръководело от възгледите на Й. Добровски за чешкия език.

1.23. В България възрожденските творци притежават по-скоро **спонтанност по отношение на писането** (напр. И. Вазов, Д. Чинтулов, Л. Каравелов и др.). Те пишат, защото разбират творческия процес като възможност за творческа изява и са водени от идеята, че творят, водени от вътрешен художествен импулс. Макар че тематиката на произведенията им е предимно патриотична, те не пишат само за да има литература, написана на български, а да изразят творческите си пориви.

1.24. Що се отнася до граматиките, съпоставката дава противоположен резултат. В България граматиките възникват като школки помагала и изобщо съвременната норма е обект на широк и бурен обществен дебат, при който надделява смесеният тип книжовноезикова практика. **Езиковият дебат** е един от най-основните и същевременно ключови процеси през Възраждането в опитите за създаване на български книжовен език.

1.25. **Грамматичната мисъл в България** е прогресивна по отношение на основните тенденции и на концепцията за книжовен език. Факт е, че надделява идеята живият народен говор да бъде основа за българския книжовен език. Въпреки опитите за реконструиране на остарели и неприложими на практика граматични форми, все пак реалната преценка и прагматизмът успяват да се наложат, за да може българският книжовен език да съответства възможно най-адекватно на действителната езикова ситуация. Освен това книжовният език в България през възрожденската епоха се формира в условия на полицентризм, а нормата му се създава поетапно, докато в Чехия това се осъществява чрез надграждане на вече установените модели.

1.26. За разлика от България, в Чехия **научният подход** преобладава и **авторитетът** на Й. Добровски е толкова смазващо силен, че кодификацията остава с езика на Велеславиновата епоха. Затова там новата норма е по-архаична.

1.27. При чехите ключова роля играят и **обществените нагласи към престижния език от миналото** и влиянието на архаичните източни диалекти и словашкия език, който е по-архаичен в своя исторически развой.

1.28. В България **отношението към езика от миналото не надделява**, поради дълбоките структурни промени, които не допускат връщане към архаичните падежни форми и отстраняване на живата членна форма.

1.29. В България **липсва и силният обединяващ авторитет на учения**. Този факт до голяма степен спомага за пъстрата картина в интерпретациите на понятията език, книжовен език, обработена езикова норма и т.н. през Възраждането.

1.30. Въпреки всичко и в България, и в Чехия опитите за създаване на книжовен български и книжовен чешки език са повлияни от **идеята за съхраняване на езика като носител на богат културен фонд за национална самоидентификация и за изравняване по престиж с признатите световни образци**, макар и пътищата за постигане на тези идеи при българите и при чехите да следват собствени директиви и да притежават специфична пълнота от понякога близки, понякога твърде различни културни, исторически, социални и езикови факти.

БИБЛИОГРАФИЯ КЪМ АВТОРЕФЕРАТА

Белина 2003: Bělina, P. a kol. *Dějiny země Koruny české. II. Od nástupu osvícenství po naši dobu.* Praha/Litomyšl, 2003.

Везенков 2006: Везенков, А. *Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха.* В: Балканският XIX век. Други прочити. София, 2006, с. 82-127.

Венедиктов 1981: Венедиктов, Г. К. *О созданиии грамматики и словаря как предпосылке формирования единого болгарского литературного языка в эпоху возрождения.* В: Из Истории современного болгарского литературного языка. София, 1981.

Виденов 1982: Виденов, М. *Социоллингвистика.* София, 1982.

Виденов 1986: Виденов, М. *Норма и реч.* София, 1986.

Виденов 2000: Виденов, М. *Увод в социоллингвистиката.* София, 2000.

Виденов 2003: Виденов, М. *Българската езикова политика. В светлината на теорията на книжовните езици.* София, 2003.

Виденов 2005: Виденов, М. *Диглосията.* София, 2005.

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските грамматики на българския език.* София, 2008.

Генчев 1988: Генчев, Н. *Българско възраждане.* София, 1988.

Генчев 1991: Генчев, Н. *Българска възрожденска интелигенция.* София, 1991.

Гладкова 2003: Gladkova, H. *Ještě jednou ke koncepci spisovného jazyka u Josefa Dobrovského.* In: Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavlicorum. Sborník příspěvků z mezinárodní konference. Praha, 2003.

Гладроу 1996: Gladrow, A. *Osudy českého a slovenského spisovného jazyka v jazykové situaci rakousko-uherské monarchie v letech 1848 až 1918.* In: Z dějin spisovných jazyků slovanských v 19. století, Praha, 1996, с. 9-18.

Грепъл 1958: Grepl, M. *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková teorie.* In: SPFFBU, ročník VII, A 6, 1958, с. 74-85.

Данеш 1968: Daneš, F. *Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. (Příspěvek sociolingvistický).* Československé přednášky pro VI. Mezinárodní sjezd slavistů, Praha, 1968.

Данеш 1977: Daneš, F. *K dvěma základním otázkám kodifikace.* In: Naše řeč 60, 1977, с. 3-13.

Даскалов 2002: Даскалов, Р. *Как се мисли Българското възраждане.* София, 2002.

Иванова 1998: Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането.* Пловдив, 1998.

Иванова 2008: Иванова, Д. *Недопсани страници към историята на българския книжовен език.* Пловдив, 2008.

- Иванова 1983:** Иванова, Н. *Основни тенденции в кодификацията на българския и сърбохърватския книжовен език през Възраждането*. В: Годишник на СУ. ФСФ. Езикознание. Т. 77, кн. 1, 1983, с. 124-179.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София, 1989.
- Йедличка 1954:** Jedlička, A. *K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech 19. století*. In: Studie a práce lingvistické I, Praha, 1954, с. 459-472.
- Касабов, Симеонов 1999:** Касабов, И., Симеонов, К. *Универсален енциклопедичен речник*, София, 1999.
- Кршистик 1968:** Křístek, V. *Dobrovský, Jungmann a předpoklady českého jazykového obrození*. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1968.
- Куделка, Шимечек, Вечерка 1995:** Kudělka, M., Šimeček, J., Večerka, R. *Česká slavistika prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*, Praha, 1995.
- Кутнар 2003:** Kutnar, F. *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*, Praha, 2003.
- Лилова 2003:** Лилова, Д. *Възрожденските значения на националното име*. София, 2003.
- Лилова 2006:** Лилова, Д. *Варварите, цивилизованите и българите: дефиниции на идентичността в учебниците и печата (1830 – 1878)*. В: Балканският XIX век. Други прочити. София, 2006, с. 202-234.
- Мацура 1995:** Macura, V. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturný typ*. Praha, 1995.
- Неуступни 2002:** Neustupný, J. *Sociolingvistika a jazykový management*. In: Sociologický časopis. Czech Sociological Review. Vol. 38, №4, 2002, с. 429-442.
- Павлов 1998:** Павлов, И. *Многоезичието в българското и словашкото Възраждане*. В: Литературни предизвикателства и славистични търсения. Голяма чешка библиотека, №2, Бохемия клуб, София, 1998.
- Първев 1975:** Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. София, 1975.
- Русинов 1999:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново, 1999.
- Русинов, Георгиев 2000:** Русинов, Р., Георгиев, Е. *Енциклопедия на СБЕ*, Велико Търново, 2000.
- Хавранек 1969:** Havránek, B. *Teorie spisovného jazyka*. In: Kultura českého jazyka. Liberec, 1969, с. 7-17.
- Хаусер 1978:** Hauser, P. *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno, 1978.
- Хержман 1996:** Heřman, S. *Jazyk a ideologie (K jazykové situaci na Balkáně: spisovný jazyk jako výraz skupinové identity)*. In: Z dějin spisovných jazyků slovanských v 19. století, Praha, 1996, с. 55-58.
- Хлавачек 2003:** Hlavačka, M. *Josef Dobrovský a jeho doba aneb proměny doby a Dobrovského limity*. In: Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavivorum. Sborník příspěvků z mezinárodní konference. Praha, 2003, с. 22-31.
- Цуржин 1964:** Cuřín, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha, 1964.
- Шишманов 1965:** Шишманов, И. Д. *Избрани съчинения, Т.1. Българско възраждане*. София, 1965.
- Шлосар, Вечерка 1982:** Šlosar, D., Večerka, R. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, Brno, 1982.
- Шлосар 1985:** Šlosar, D. *Vývoj slovoslovné soustavy českých substantiv, adjektiv, adverbii a sloves*, Brno, 1985.

ОСНОВНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертационният труд е първото диахронно социолингвистично изследване в съпоставителен план на книжовноезиковите процеси в България и Чехия през епохата на Възраждането.
2. Тук за пръв път се разглежда проблематиката на формирането на двата книжовни славянски езика, пречупена през общественно-политическата, културно-историческата и чисто езиковата специфика на Възраждането.
3. Езиковите факти са представени не само от чисто лингвистична гледна точка, но са интерпретирани и през призмата на други научни дисциплини като културология, история, историография с оглед на взаимодействието език ↔ общество.
4. Илюстративният материал е съобразен с основните етапи на развоя на всеки от двата славянски книжовни езика и набелязва най-важните тенденции при тяхното стандартизиране.
5. Представен е функционален модел на кодификаторската дейност с четири ключови компонента, които се намират в непрекъснато взаимодействие.
6. Този функционален модел е приложен и въз основа на него са изведени общите и частните особености на кодифицирането на българския и чешкия книжовен език през Възраждането.

Списък с научните публикации по темата на дисертацията

1. „Българското и чешкото възраждане в социолингвистичен аспект“. В: *Scientific Researches of the Union of Scientists Plovdiv, Plovdiv*, 2006, с. 76-80.
2. „Мисията на възрожденските граматикаци“. В: *Studia balcanica bohemo-slovaca*, VI, svazek 2, Brno 2006, с. 833 – 841.
3. „Obrozenké představy o českém a bulharském spisovném jazyce“. В: *Přednášky ze XL. Jubilejního ročníku LŠSS (věnováno mladým bohemistům)*, Brno 2007, с. 23 – 35.
4. „Представата на М. В. Щейер за глаголната система през XVII век“. В: *Човекът и езикът. Универсум. Юбилеен сборник по случай 60-годишнината на доц. д-р Иван Чобанов*, Пловдив, 2008, с. 215-218.
5. „Функционален модел на процеса на кодифициране на книжовния език“. В: *Научни трудове на Филологическия факултет на Пловдивския университет „П. Хилендарски“*, Т. 46, кн. 1, 2008 г., под печат.